

Lage Landen Studies

Lage Landen Studies is de reeks van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek. In deze serie verschijnen monografieën en thematische bundels die het resultaat zijn van zowel individuele studies als van samenwerkingen tussen wetenschappers werkzaam op het gebied van de neerlandistiek. De reeks bevordert internationaal onderzoek naar de taal, literatuur en cultuur van de Lage Landen.

Laatst verschenen:

- LLS 8 *Minoes, Minnie, Minu en andere katse streken. De internationale receptie van Annie M.G. Schmidts Minoes*
Jan Van Coillie & Irena Barbara Kalla (red.)
ISBN 978 94 014 4493 4
- LLS 9 *Denken over poëzie en vertalen. De dichter Cees Nooteboom in vertaling*
Désirée Schyns & Philippe Noble (red.)
ISBN 978 94 014 5245 8
- LLS 10 *Tussen twee stoelen, tussen twee vuren. Nederlandse literatuur op weg naar de buitenlandse lezer*
Lut Missinne & Jaap Grave (red.)
ISBN 978 94 014 5211 3
- LLS 11 *Dichters op reis. Moderne Nederlandstalige poëzie over het buitenland*
Irena Barbara Kalla & Dirk de Geest (red.)
ISBN 978 94 014 5292 2
- LLS 12 *Over taalbewustzijn en taalvariatie. Taalideologie bij docenten Nederlands aan Europese universiteiten*
Truus De Wilde
ISBN 978 94 014 6244 0

Centrale redactie

Zuzanna Czerwonka-Wajda, Uniwersytet Wrocławski, Polen
Jaap Grave, Westfälische Wilhelms-Universität Münster, Duitsland
Annika Johansson, Universiteit Stockholm, Zweden
Irena Barbara Kalla (voorzitter), Uniwersytet Wrocławski, Polen
Bram Lambrecht, KU Leuven, België
Franco Paris, Università degli Studi di Napoli "l'Orientale", Italië

Internationale Vereniging voor Neerlandistiek

Universiteit Utrecht
Trans 10 / kamer 2.37
3512 JK Utrecht
Nederland
bureau@ivn.nu

Grensverleggende beelden

Literaire transfer uit de Lage Landen
naar Zuid-Europa

Paola Gentile & Dolores Ross (red.)

Lage Landen Studies 13

ACADEMIA
PRESS

GPRC

Guaranteed
Peer Reviewed
Content

www.gprc.be

Academia Press
Coupure Rechts 88
9000 Gent
België

info@academiapress.be
www.academiapress.be

Uitgeverij Academia Press maakt deel uit van Lannoo Uitgeverij, de boeken- en multimediativisie van Uitgeverij Lannoo nv.

ISBN 978 94 014 5817 7
D/2020/45/622
NUR 620

Paola Gentile & Dolores Ross (red.)
Grensverleggende beelden: literaire transfer uit de Lage Landen naar Zuid-Europa
Gent, Academia Press, 2020, ii + 236 p.

Vormgeving cover: Kris Demey
Vormgeving binnenwerk: Punctilio

© De afzonderlijke auteurs & Uitgeverij Lannoo nv, Tielt

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Grensverleggende beelden: literaire transfer uit de Lage Landen naar Zuid-Europa	1
<i>Inleiding</i>	
DOLORES ROSS & PAOLA GENTILE	

GRENZEN, BEELDEN EN IDENTITEIT

De complexe transfer van beelden en grenzen	23
LUC VAN DOORSLAER	

De beelden van de Lage Landen in Italiaanse literaire vertalingen ...	41
<i>Het verband tussen de selectie, receptie en beeldvorming van Nederlandstalige literatuur in Italiaanse vertalingen (2000-2018)</i>	
PAOLA GENTILE	

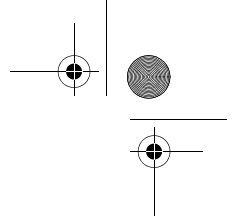
Beeldvorming en culturele identiteit bij Ilja Leonard Pfeijffer en Gerrit Komrij	65
<i>Een imagologische studie</i>	
LUDO BEHEYDT	

BEELDEN VAN DE LAGE LANDEN IN ITALIAANSE VERTALING

'De kievieten en Wilhelmina'	87
<i>Het Nederland van Giuseppe Ungaretti na Guicciardini en De Amicis</i>	
FRANCO PARIS	

Het verdriet als legkaart	101
<i>Vlaamse stereotypen in de Italiaanse vertaling</i>	
FRANCESCA TERRENATO	

De eerste Italiaanse vertaling van Hendrik Conscience.	123
<i>Een imagologische verkenning</i>	
ROBERTO DAGNINO	
 RECEPTIE, BEELDVORMING EN CULTUREEL KAPITAAL	
Het culturele netwerk van Cees Nooteboom in Italië.	151
DOLORES ROSS	
Beeldvorming in vertaling	187
<i>Actoren, teksten en parateksten</i>	
GOEDELE DE STERCK	
Nederlandstalige literatuur in Italië.	223
<i>Inzichten uit het veld</i>	
STEFANO MUSILLI	
Over de auteurs.	234

HET CULTURELE NETWERK VAN CEES NOOTEBOOM IN ITALIË

Dolores Ross

Universiteit van Trieste, Italië

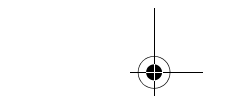
ABSTRACT

Just like in many other foreign countries, Cees Nooteboom is an acclaimed author in Italy as well. This raises some questions, for example on the image of Nooteboom given by the Italian reviewers of his books, or on the people that have contributed to his success in Italy. The present article will adopt a sociological approach to translation in order to study the role of the Italian mediators of Nooteboom – editors, translators, reviewers – in a network analysis as advocated by Grave (2017). In particular, and following Sapiro's (2016) suggestion, the focus will be on the social circumstances that enabled the circulation of Nooteboom's books in the Italian literary system: (i) the strong symbolic capital of two gifted and experienced translators; (ii) the consecration power of the publisher Iperborea, which has toiled for the diffusion of the Dutch literature in Italy and particularly of Nooteboom's oeuvre; (iii) the book reviewers, journalists and writers who have praised his work by making it accessible to the target culture. Moreover, this article will show, by means of an imagological approach, which images and which typically Dutch features are attributed to Nooteboom by Italian literary critics. To this purpose, an intertextual analysis will be carried out of a corpus composed by paratextual sources.

Theoretisch kader en doel

Voor het succes van de Nederlandse literatuur in het buitenland is het van groot belang inzichten te verwerven in alle facetten van de culturele diplomatie die daarvoor wordt ingezet. Nu de mythe van vertalers als 'eenzame vervaardigers van vertalingen' inmiddels goeddeels uit de wereld is geholpen, is er ruim baan voor onderzoek naar de diverse 'stemmen' die te onderscheiden zijn in het hele vertaal- en uitgaveproces, tekstuele en contextuele stemmen (Alvstad et al., 2017, pp. 3-4). Er

DOLORES ROSS

is al enige tijd sprake van ‘een accentverschuiving naar de pluralistische aspecten van de vertaling’, waarbij vertalen wordt gezien als een ‘meerstemmig proces waar diverse actoren samen het eindproduct bewerkstelligen dat uiteindelijk de doeltaal-lezers bereikt’ (Bassnett, 2017, p. 119).¹

Deze vertaalsociologische benadering heeft in de afgelopen tijd een aantal opmerkelijke inzichten opgeleverd in de literaire vertaling, zoals onder meer blijkt uit recente publicaties in de Benjamins Translation Library (onder meer Gambier & van Doorslaer, 2016, Alvstadt et al., 2017, De Giovanni & Gambier, 2018). Eén van de voornaamste drijfveren achter de verrijking van de vertaalkunde met een sociologische invalshoek, begin jaren negentig, was de wens om ook de actoren, en dan in eerste instantie de vertaler, op de kaart te zetten en zodoende een microgeschiedenis van vertalers en vertaling te schetsen (Kujamäki & Footitt, 2016, p. 53). Deze behoefte is nog sterker opgekomen in het digitale tijdperk, waar vertalers van bijvoorbeeld literaire werken geleidelijk uit hun traditionele onzichtbaarheid konden treden door ook andere functies op zich te nemen: posteditors, interviewers, recensenten en zelfs poortwachters van de buitenlandse letteren – mede dankzij de democratische kracht en het open karakter van het world wide web 2.0 en volgende (Jiménez-Crespo & Singh, 2016, p. 245). Op die manier kwam de focus op alle betrokken actoren en op begrippen als *agency*, kapitaal, veld, habitus, netwerk en dergelijke (Delabastita, 2017, p. 375).²

Het is niet verwonderlijk dat de sociologische aspecten van vertaling op een nog steeds groeiende belangstelling mogen rekenen, zowel in het vertaal- als in het tolk-onderzoek. Vertalen en tolken zijn immers saillante voorbeelden van sociale bedrijvigheid. Ontstaan als een subdiscipline van de contrastieve taalkunde, heeft de vertaalwetenschap jarenlang de cognitieve, sociale en culturele omstandigheden waarin vertalers opereerden genegeerd. De gedachte van de ideale vertaling en het gedecontextualiseerde ‘heilige origineel’ dwong de vertalers tot onzichtbaarheid (Prunč, 2007, p. 40). Zij werden gezien als onzichtbare filters waar de tekst doorheen moest in de passage van de ene taal naar de andere, zonder dat er enige erkenning was voor de processen van negotiatie, manipulatie en herschrijving (Bassnett, 2017, p. 120). Pas in de jaren negentig, met de sociale omslag in de vertaalwetenschap, kwamen de functie en de persoon van de vertaler in beeld (Prunč, 2007, pp. 41-42), en vervolgens ook de andere actoren.

Vertaalsociologisch gezien is Nooteboom een intrigerend onderzoeksobject. Hij is een markant voorbeeld van een schrijver uit een klein semiperifeer maar internationaal georiënteerd land (Heilbron, 2008, p. 188) die toegang krijgt tot een semicentraal taalgebied in het ‘globale vertaalveld’: een niet geringe prestatie, gezien de ongelijke positie van talen in het wereldstelsel van vertalingen (Sapiro, 2012, p. 34). Het doel van deze bijdrage is dan ook de sociologische aspecten te belichten

HET CULTURELE NETWERK VAN CEES NOOTEBOOM IN ITALIË

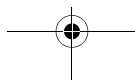
die helpen verklaren hoe de schrijver zo succesvol heeft kunnen doorstoten naar een dominantere markt en cultuur als de Italiaanse. Dit is al eerder en uitvoerig onderzocht met betrekking tot het nog centralere Duitse taalgebied (zie onder meer Van Uffelen, 1993, Vullings, 2008, Kuitert, 1997, Neeffjes, 2003, Van den Brink, 1992, Zajas 2018). Ook is Nootboom's succes in het Franse taalgebied bestudeerd (Noble, 2018) en, op meer uitgebreide wijze, in het Engelstalige gebied (Fenoulhet, 2010, 2013 en 2018). Maar tot op heden is zijn positionering in het Italiaanse literaire circuit amper in de verf gezet. Daarom wordt in dit bestek dieper ingegaan op het aanzienlijke symbolisch kapitaal en de bijzondere consecratiekracht van de drie belangrijkste partijen in Italië: uitgeverij Iperborea die het werk van Nootboom voor het Italiaanse publiek heeft ontsloten, Fulvio Ferrari, de voornaamste stem van Nootboom in Italië, en de literaire critici die zijn werk beoordelen.

In combinatie met dit vertaalsociologische kader wordt er ook een imagologisch perspectief betrokken. De imagologische onderzoeksmethode biedt een grote hoeveelheid analytische concepten en handvatten en zet aan tot een systematische intertekstuele analyse, om de beeldvorming en weergave van de 'ander' te bestuderen. Deze onderzoeksmethode lijkt vooral geschikt voor de bestudering van literaire teksten, maar inmiddels is er ook een solide basis voor kruisbestuiving tussen imagologie en vertaalwetenschap, zoals Flynn et al. stellen (2016, p. 2). Imagologie is zodoende één van de jongste loten aan de stam van de vertaalwetenschap, die sedert haar ontstaan in de jaren zestig-zeventig een polydiscipline is, voortdurend op zoek naar nieuwe richtingen en invalshoeken, 'gathering inputs from linguistics, contrastive linguistics, applied linguistics, poetics, stylistics, philosophy, comparative literature and semiotics etc.' (Gambier, 2018, p. 61).

Binnen dit imagologische onderzoekskader zal ik de volgende vragen behandelen: wat voor beeld hebben de Italianen, met name de Italiaanse literatuurcritici, van Nootboom en hoe worden zijn werken gerecipiëerd door de critici en het publiek? De antwoorden hierop, gecombineerd met sociologische bevindingen over de rol van het uitgeverijwezen, de vertalers en hemzelf, kunnen verklaringen aanreiken voor het prestige dat Nootboom in Italië heeft verworven.

Corpus en onderzoeksmethode

Om te zien hoe de beeldvorming rondom Nootboom en zijn Nederlanderschap is opgebouwd en hoe deze wordt geformuleerd, ga ik voornamelijk een receptieonderzoek uitvoeren. Daarmee sluit ik aan bij een historische trend in de bestudering van literaire vertaling, waar receptiestudies vooral via de Descriptive Translation Studies in de vertaalwetenschap zijn geïntroduceerd.³

DOLORES ROSS

Het corpus dat ik heb samengesteld voor de imagologische analyse bestaat voornamelijk uit epiteksten, namelijk Italiaanse recensies van het oeuvre van Nootboom, met de nadruk op werken die recent, en allemaal bij Iperborea, zijn verschenen.⁴ Totaal aantal geanalyseerde recensies: zes van *Avevo mille vite* (uitgebracht in 2011), twee van *Le volpi vengono di notte* (2011), vier van *Cerchi infiniti* (2017), zeven van *Lettere a Poseidone* (2014) en veertien van *Tumbas* (2015). Ook heb ik een aantal korte leessuggesties (van de krant of het tijdschrift aan de lezers) en aankondigingen van schrijverspresentaties en prijzenuitdelingen geraadpleegd. Daarnaast heb ik nog vier parateksten geanalyseerd: een nawoord van vertaler Fulvio Ferrari, twee nawoorden van bevriende buitenlandse schrijvers (die niet voor een specifiek Italiaans publiek geschreven lijken te zijn maar kennelijk garant staan voor promotie bij de Italiaanse critici en lezers), alsook de inleiding tot *Le montagne dei Paesi Bassi* (1996) van de (in 2006 overleden) Italiaanse schrijver en literair criticus Enzo Siciliano. Voorts maken deel uit van het corpus: één beschouwing van vertaler Ferrari over het oeuvre van Nootboom in Italië (2011), twee artikelen van de Argentijnse schrijver Alberto Manguel (2011a, 2011b) en vier interviews met Nootboom (Bentivoglio, 2014, Bajani, 2015b, Guidi, 2010, Zacuri, 2016).

De Italiaanse Nootboom

Als uitgangspunt is het nuttig een overzicht te geven van wat er van Cees Nootboom in Italië is gepubliceerd. Dat is een rijke oogst:

Tabel 1. Lijst vertaalde boeken van Nootboom.

Titel vertaald werk	Oorspronkelijke titel	Jaar van uitgave vertaling/ origineel	Naam vertaler	Uitgeverij
<i>Il canto dell'essere e dell'apparire</i>	<i>Een lied van schijn en wezen</i>	1991/1981	Fulvio Ferrari	Iperborea
<i>Rituali</i>	<i>Rituelen</i>	1993/1980	Fulvio Ferrari	Iperborea
<i>Mokusei</i>	<i>Mokusei! Een liefdesverhaal</i>	1994/1982	Fulvio Ferrari	Iperborea
<i>Verso Santiago</i>	<i>De omweg naar Santiago</i>	1994/1992	Laura Pignatti	Feltrinelli
<i>Come si diventa europei?</i>	<i>Wie wird man Europäer?</i>	1997/1993	Anna Martini Lichtner	Linea d'Ombra
<i>Il Buddha dietro lo steccato</i>	<i>De Boeddha achter de schutting</i>	1997/1986	Laura Pignatti	Feltrinelli

HET CULTURELE NETWERK VAN CEES NOOTEBOOM IN ITALIË

Tabel 1. Lijst vertaalde boeken van Nootboom. (vervolg)

Titel vertaald werk	Oorspronkelijke titel	Jaar van uitgave vertaling/ origineel	Naam vertaler	Uitgeverij
<i>Le montagne dei Paesi Bassi</i>	<i>In Nederland</i>	1996/1984	Fulvio Ferrari	Iperborea
<i>Autoritratto di un altro. Sogni dell'isola e della città d'un tempo</i>	<i>Zelfportret van een ander. Dromen van het eiland en de stad van vroeger</i>	1998/1993	Fulvio Ferrari	Crocetti
<i>La storia seguente</i>	<i>Het volgende verhaal</i>	2000/1991	Fulvio Ferrari	Iperborea
<i>Il giorno dei morti</i>	<i>Allerzielen</i>	2001/1999	Fulvio Ferrari	Iperborea
<i>Hotel nomade</i>	<i>Nootbooms hotel</i>	2003/2002	Franco Paris + Claudia di Palermo	Feltrinelli
<i>Le porte della notte. Poesie</i>	(poëzieselectie)	2003	a cura di Fulvio Ferrari	Edizioni del Leone
<i>Philip e gli altri</i>	<i>Philip en de anderen</i>	2005/1995	David Santoro	Iperborea
<i>Perduto il Paradiso</i>	<i>Paradijs verloren</i>	2006/2004	Fulvio Ferrari	Iperborea
<i>Le volpi vengono di notte</i>	<i>'s Nachts komen de vossen</i>	2010/2009	Fulvio Ferrari	Iperborea
<i>Avevo mille vite e ne ho preso una sola</i>	<i>Ich hatte tausend Leben und nahm nur eins</i>	2011/2008	Marco Agosto, Fulvio Ferrari, Laura Pignatti	Iperborea
<i>Il suono del suo nome. Viaggi nel mondo islamico</i>	<i>Het geluid van zijn naam</i>	2005/ 2012	Laura Pignatti	Ponte alle grazie
<i>Lettere a Poseidon</i>	<i>Brieven aan Poseidon</i>	2014/2013	Fulvio Ferrari	Iperborea
<i>Tumbas</i>	<i>Tumbas</i>	2015/2010	Fulvio Ferrari	Iperborea
<i>Luce ovunque</i>	(poëzieselectie)	2016	Fulvio Ferrari	Einaudi
<i>In viaggio verso Jheronimus Bosch: Un oscuro sentimento</i>	<i>Een duister voor gevoel</i>	2016/2016	Fulvio Ferrari	Jaca Book
<i>Cerchi infiniti</i>	<i>Nachttrein naar Mandalay</i>	2017/2011	Laura Pignatti	Iperborea
<i>L'occhio del monaco</i>	(selectie van 33 gedichten)	2019	Fulvio Ferrari	Einaudi
<i>533. Il libro dei giorni</i>	<i>533. Een dagenboek</i>	2016/2019	Fulvio Ferrari	Iperborea

Uit deze tabel valt af te leiden dat er voornamelijk sprake is van twee vertalers en twee uitgevers die zijn werk publiceren.

DOLORES ROSS

Dat Nootboom een bekende literaire persoonlijkheid in Italië is geworden, blijkt onder meer uit het aantal literaire prijzen dat hij in dit land in ontvangst heeft mogen nemen. In 1994 de prestigieuze Grinzane Cavourprijs voor *La storia seguente* en in 2014 de prijs Sandro Onofri voor het genre verhalende journalistiek.⁵ In datzelfde jaar de Premio Europeo di Poesia (Europese Poëzieprijs) voor de bundel *Le porte della notte*, een selectie gedichten van Nootboom vertaald door Fulvio Ferrari. In 2016 de prijs Premio Lerici Pea ‘voor de carrière’,⁶ in 2017 de Internationale Literaire Prijs Mondello en in 2018 de Premio Internazionale Elena Violani Landi, toegekend door het Centrum van Hedendaagse Poëzie van de Universiteit van Bologna. Voorts heeft het Dedicafestival – dat elk jaar een coryfee van de internationale literatuur voor het voetlicht brengt – in 2011 zijn zeventiende editie aan Nootboom gewijd: twee weken van activiteiten rondom zijn oeuvre en persoonlijkheid.⁷ Het is zelfs zo dat de belangstelling voor Nootboom in Italië de laatste jaren exponentieel is toegenomen.

De ontvangst en het beeld van Nootboom in Italië

Alvorens een netwerkanalyse uit te voeren in navolging van Jaap Graves (2017) suggestie en in overeenstemming met de vertaalsociologische onderzoekslijn, geef ik hieronder de resultaten van een systematische intertekstuele analyse van de recensies, nawoorden en aankondigingen. Ik beschrijf hier hoe Nootboom in die teksten wordt gepresenteerd en gerepresenteerd, welke status hem wordt toebedeeld, met welke andere schrijvers hij wordt vergeleken en wat zijn literaire sleutelteksten zijn.

Beeld 1: Hoge schrijversstatus

Wat meteen opvalt, is dat het aan lovende woorden niet ontbreekt in de recensies. Nootboom wordt vrij stelselmatig gekwalificeerd als de grootste of belangrijkste Nederlandse schrijver:

il maggiore scrittore olandese (Mannoni, 2011)
[de grootste Nederlandse schrijver]⁸

[...] Cees Nootboom, il massimo scrittore olandese vivente (Romano, 2010)
[Cees Nootboom, de grootste levende Nederlandse schrijver]

De aanduiding ‘grootste levende Nederlandse schrijver’ is ook favoriet in aankondigingen van interviews of leesfragmenten. Er zijn voorts diverse recensenten die

HET CULTURELE NETWERK VAN CEES NOOTEBOOM IN ITALIË

graag de Nederlandse landsgrenzen overschrijden en hem moeiteloos rekenen tot de belangrijkste Europese schrijvers of *tout court* de grootste moderne schrijvers:

uno dei maggiori scrittori europei di oggi (Panzeri, 2011)
[een van de grootste hedendaagse Europese schrijvers]

tra i massimi esponenti della letteratura contemporanea (Merani, 2011)
[een van de belangrijkste exponenten van de hedendaagse literatuur]

Eén van de vurigste bewonderaars van Nootboom is Goffredo Fofi, destijds een bekende essayist, journalist, literatuurcriticus, die zijn enthousiasme niet onder stoelen of banken steekt:

Grande scrittore europeo tra i maggiori che il Novecento ci ha consegnato
(Fofi, 2010b)
[Groot Europees schrijver behorend tot de belangrijkste die de twintigste eeuw ons heeft gegeven]

Uiteraard wordt zo nu en dan ook vermeld dat Nootboom in veel landen is vertaald:

scrittore olandese pluripremiato e tradotto in oltre 30 Paesi (Musolino, 2015)
[een meermaals gelauwerde Nederlandse schrijver, in meer dan 30 landen vertaald]

En wellicht onder invloed van de rol die uitgeverij Iperborea in Italië speelt als specialist in de Noord-Europese literatuur, noemt één recensent, journalist en literair criticus, Sebastiano Triulzi, hem de ‘decaan van de literatuur van het noorden’ (2013).⁹

Beeld 2: Winnaar van literaire prijzen, behalve de Nobelprijs

Om de lezer duidelijk te maken hoe gerenommeerd Nootboom is geworden, wordt uiteraard ook verwezen naar de diverse literaire prijzen die hem door Italiaanse instanties zijn uitgereikt; hetgeen aantoont dat Nootboom inmiddels een vertrouwd figuur is in het Italiaanse literair landschap (Prandoni, 2018, pp. 112-113). Daarnaast wordt er regelmatig aan herinnerd dat Nootboom diverse prestigieuze internationale en buitenlandse prijzen heeft bemachtigd, zoals de Europese Aristeionprijs, en dat hij meerdere malen getipt is voor een Nobelprijs. Hier volgt een kleine greep uit bijna tot clichés gestolde epitheta:

DOLORES ROSS

già più volte in odore di Nobel (Bentivoglio, 2014)
[al meerdere malen genoemd als mogelijke Nobelprijswinnaar]

Con l'augurio che apra a Nooteboom la strada per un Nobel che senza alcun dubbio merita a pieno titolo (Bertinetti, 2015)
[met de hoop dat dit voor Nooteboom de weg effent naar een Nobelprijs die hij ongetwijfeld volledig verdient]

En hier is een klassieke profielbeschrijving, gefocust op zijn status als internationale topauteur waarbij zijn Nederlandschap wordt veronachtzaamd:

Cees Nooteboom, classe 1933, scrittore pluripremiato (in Italia nel 1994 con il Grinzane Cavour), più volte candidato al Nobel, è autore di romanzi, raccolte di poesie, saggi, opere teatrali e letteratura di viaggi, oltre che traduttore di poesie. Un vero gigante della letteratura contemporanea. (Mannoni, 2011)

[Cees Nooteboom, geboren 1933, veel gelauwerde schrijver (in 1994 in Italië met de Grinzane Cavour Prijs) en meerdere malen kandidaat voor de Nobelprijs, schrijft romans, poëziebundels, essays, toneelstukken en reisliteratuur, en daarnaast vertaalt hij poëzie. Een ware gigant van de hedendaagse literatuur]

Ook Goffredo Fofi pakt weer flink uit:

[...] Cees Nooteboom, uno dei massimi scrittori europei di oggi, tra i pochi degno di un Nobel se i Nobel fossero una cosa seria (Fofi, 2010a)

[Cees Nooteboom, één van de belangrijkste hedendaagse schrijvers van Europa, één van de weinigen die een Nobelprijs waard zijn, als Nobelprijzen een serieuze zaak zouden zijn]

Beeld 3: Nootebooms referentiewerk

De vraag rijst nu wat volgens het Italiaanse literair circuit zijn voornaamste werk is. Wat is zijn *key cultural text* (in de zin van Malmkjaer et al., 2018)? Een culturele sleuteltekst is een tekst die als belangrijk wordt beschouwd in de brontaalcultuur en heeft bijgedragen aan de vorming van die cultuur; in het geval van een vertaald werk zou dat werk de doeltaalcultuur moeten hebben beïnvloed of veranderd (Malmkjaer et al., 2018, p. 2).

Volgens Vullings (2008) is dat in Frankrijk *Le jour des morts*, in Spanje *El desvío a Santiago*, in Rusland *Ritualy*, in het Engelse taalgebied *Roads to Santiago*. In

 HET CULTURELE NETWERK VAN CEES NOOTEBOOM IN ITALIË

Duitsland geldt *Die folgende Geschichte* als zijn meest spraakmakende titel, naast echter *Rituale*, zoals vertaalster Helga van Beuningen opmerkt (Watty, 2013).

En in Italië? Hier is de situatie zoals in Duitsland. Het referentiewerk lijkt *Rituelen* te zijn, want Nooteboom wordt meer dan eens gepresenteerd als ‘de auteur van Rituelen’ (Bajani, 2015a) of ‘de meester van Rituelen’ (Iadicicco, 2015). Daarnaast echter wordt ook *Il canto dell’essere e dell’apparire* hoog in het vaandel gevoerd (Bossi Fedrigotti, 2016). Deze novelle heeft de voorkeur van Emilia Lodigiani, voormalige directrice van Iperborea, en werd als eerste titel van Nooteboom gepubliceerd. Zelf beschouwt Nooteboom de poëzie als de kern van zijn oeuvre (Schyns & Noble, 2018, p. 3).¹⁰ Maar in de laatste jaren is ook *Tumbas* een goede kandidaat voor *benchmarking* geworden. Dit boek heeft een groot aantal recensies ontvangen in Italië en heeft de populariteit van de schrijver fors opgestuwd (persoonlijke mededeling van Lodigiani). Het is door de schrijver Andrea Bajani bestempeld als een ‘cultboek’, al luttele weken nadat de Italiaanse vertaling was uitgekomen (2015a). Diverse recensenten (o.a. Petroni, 2018) stellen nu dat dit mogelijk zijn belangrijkste werk is.

Beeld 4: Aanknopingspunten met andere schrijvers

Interessant is ook de vraag met welke vakgenoten Nooteboom de meeste affiniteit heeft. Hier duiken namen op die eveneens in andere landen ter sprake komen. Zo wordt zijn debuut meerdere malen gepresenteerd als een voorloper van de beatgeneratie:

Si rivela a soli ventidue anni con Philip e gli altri, 1955, considerato dalla critica un’anticipazione degli ideali nomadi della Beat Generation e antesignano di Sulla Strada di Jack Kerouac. (Premio Mondello, 2017)
 [Hij debuteert als hij nog maar 22 jaar oud is, met Philip en de anderen, 1955, door de literatuurkritiek beschouwd als een voorproefje van de nomadische opvattingen van de beatgeneratie en een voorloper van *On the road* van Jack Kerouac]

Safranski (2005, p. 166) trekt in zijn nawoord van *Philip e gli altri* de bekende vergelijking met Nabokov, maar de Italiaanse critici verwijzen natuurlijk ook graag naar schrijvers van eigen bodem, met name Calvino, Montale (zie onder meer Anedda, 2010), Leopardi en Ungaretti (Ferrari 2011b). Emilia Lodigiani ten slotte wijst voor het Italiaanse succes van *Il canto dell’essere e dell’apparire* naar de literaire traditie van Pirandello (Vullings 2008: 10). Zelf noemt Nooteboom in het interview met Bentivoglio (2014) Calvino en Borges als inspiratiebronnen: ‘Calvino hoort tot mijn meesters, net zoals Borges’.

DOLORES ROSS

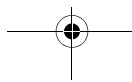
De vergelijkingen met schrijvers van eigen bodem hebben een belangrijke functie: ze bieden het lezerspubliek herkenbare aanknopingspunten, en beter bekend is beter bemind (Vanderauwera, 1990, p. 476). Ze wijzen erop dat Nooteboom past in de Italiaanse literaire canon en dat de vertalingen van Nooteboom de concurrentie met de boeken in de doeltaalcultuur aankunnen. Maar door zijn veelzijdige oeuvre is het niet gemakkelijk hem te etiketteren. Bajani (2015a) verhaalt in levendige stijl hoe de critici door al dat gependel tussen verschillende genres van Nooteboom weleens in verwarring worden gebracht, terwijl men de schrijver toch zo graag in een hokje zou willen plaatsen.

Interessant is het gegeven dat recensenten in alle landen vergelijkingen trekken met Borges, Calvino, Eco, Nabokov en Perec, maar met andere Nederlandse auteurs wordt zijn werk over het algemeen niet vergeleken, terwijl toch zijn inspiratiebronnen vaak Nederlandse schrijvers zijn (Kuitert, 1997, pp. 138-139; zie in dit verband ook Vanderauwera, 1990, p. 480 over de Amerikaanse receptie van Nooteboom). Enerzijds betekent dit dat Nooteboom tot de wereldliteratuur wordt gerekend. Anderzijds wijst het op een gebrek aan bekendheid met de Nederlandse letteren in het buitenland; wat ook weer niet zo verbijsterend is, want volgens Missinne zijn er 'maar enkele nationale literaturen die als zodanig worden waargenomen' (2018, p. 25). Zelf noemt Nooteboom geregeld zijn Nederlandse voorgangers. Zo zei hij in een interview met *Die Zeit*, toen hem weer eens de vraag werd gesteld door welke schrijvers hij beïnvloed is: 'Proust, Calvino, Nabokov, Pessoa. Und auch holländische Schriftsteller, die außerhalb Holland kaum jemand mehr kennt: Couperus, Slauerhoff' (Greiner, 2012).

Representatie van Nooteboom en Nederland: van beelden naar stereotypen

Van beelden naar stereotypen: de overgang lijkt onvermijdelijk maar het is niet eenvoudig een grens daartussen te trekken. Zoals aangeduid in de inleiding van deze bundel, zijn stereotypen generalisaties, ze vormen een overdreven beeld van iets of iemand. Daarbij wordt minimale informatie gecombineerd met maximale betekenis (Beller, 2007a, p. 8):

A stereotype is a generalization about a group of people in which incidental characteristics are assigned to virtually all members of the group, regardless of actual variation among the members. Once formed, stereotypes are resistant to change on the basis of new information. (Beller, 2007b, p. 429, van Aronson, 2005)

Bij nationale stereotypen wordt één enkel attribuut beschouwd als de essentie van een hele natie (Beller, 2007, p. 9). In een paar gevallen bepalen deze in feite ook de manier waarop tegen Nootboom wordt aangekeken. Hieronder volgt een poging tot categorisering van wat bijengesprokkeld is. Naar Nootboom wordt verwezen als de vliegende Hollander of de zwervende Hollander. Zijn woonsituatie komt ter sprake in verwijzingen naar zijn Amsterdamse grachtenhuis en zijn woning in Spanje, die hem tot een Hollander van het zuiden maakt. Zijn land van herkomst is een klein land gezegend met een kleine taal. Hijzelf is een Hollandse meester, die de lezer doet denken aan de oude meesters in de schilderkunst, welke zoveel aanzien in het buitenland genieten. En ten slotte glijdt het beeld van de Nederlandse bevolking al gauw af naar het etnotype van ‘Oranjevolk’.

Vliegende Hollander

Het nationale stereotype dat het meest wordt vermeld in besprekingen van Nootboom is dat van de Hollander die de aardbol afreist, dus ‘de reizende Hollander’ of nog beter ‘de vliegende Hollander’:

l’olandese viaggiante, così l’hanno ribattezzato i critici letterari (Guidi, 2010, p. 2).

[de reizende Hollander, zo hebben de literaire critici hem herdoopt]

l’olandese volante’, autore di pagine dense di vertiginose meditazioni, e ‘olandese viaggiante’ che più volte ha tratto ispirazione per le sue storie percorrendo in lungo e in largo il pianeta... (Iadicicco, 2015)

[‘de vliegende Hollander’, auteur van pagina’s vol duizelingwekkende overpeinzingen, en ‘reizende Hollander’, die meerdere malen voor zijn verhalen inspiratie heeft geput doordat hij de aardbol in de lengte en breedte heeft doorkruist]

Volgens Bentivoglio (2014) is dit een ‘wagneriaans cliché’ dat hem soms iets te lichtvaardig wordt opgelegd, maar dat van de reisbeluste Hollander is natuurlijk slechts tot op zekere hoogte een cliché. Nootboom heeft immers een oeuvre bij elkaar geschreven dat gedeeltelijk een ‘reisoeuvre’ is (Neeffes, 2003), waardoor hij zelfs bestempeld is als de ‘oervader van de Nederlandse reisliteratuur’ (Camps, 2013).

DOLORES ROSS

Zwervende Hollander

Nauw daarmee verband houdende is de benaming van ‘olandese errante’, de dwalende/zwervende Hollander (bijvoorbeeld Triulzi, 2013). Misschien een nieuwere benaming om te variëren op het stereotype van de vliegende Hollander? Wellicht ook een verwijzing naar zijn ‘zwervende nieuwsgierigheid’ (Manguel, 2011b, p. 102)? Nooteboom staat al heel lang bekend als een literaire nomade, maar het is niet uit te sluiten dat diverse Italiaanse recensenten deze betiteling hebben overgenomen van het nawoord van *Lettere a Poseidon* van Manguel, waarvan de fraaie slotzin luidt:

Un olandese errante, pieno di lucida speranza, un indagatore implacabile, uno dei più grandi scrittori di questo secolo. (2013, p. 260)

[Een zwervende Hollander, vol hoopvolle helderheid, een onaflaatbare onderzoeker, één van de grootste schrijvers van deze eeuw]

Ook dit beeld is slechts tot op zekere hoogte stereotiep. In de internationale kritieken over *Het volgende verhaal* werd Nooteboom al gekenschetst als ‘een halve nomade, die thuis is in Spanje, Berlijn en Amsterdam’ (Kuitert, 1997, p. 137). Het boek *Nootebooms hotel* is in de zuidelijke landen aangeboden als *Hotel Nomade* (Italiaans en Frans) en *Hotel nómado* (Spaans). Dit nomadisme, door de Franse journaliste Noiville (2011) zelfs ‘nomadisme compulsif’ genoemd, wordt weleens met enige zwier gekoppeld aan ‘ clichés over de Nederlandse volksaard’, de handelsgeest en het kosmopolitisme (Kuitert, 1997, p. 137, die hier Lodigiani citeert). Een en ander komt overeen met wat Gentile stelt in deze bundel, namelijk dat het beeld van Nederlanders als reizend volk bewust verspreid wordt door de Italiaanse uitgeverij Iperborea.

Amsterdams grachtenhuis

Grachtenpanden spreken tot de verbeelding van buitenlanders en maken deel uit van het typisch historisch erfgoed van Nederland. Maar indicaties over ‘wonen in Nederland’ vindt men vanzelfsprekend alleen terug bij recensenten die Nooteboom thuis interviewen. Dat gebeurt met twee Italiaanse auteurs. Leonetta Bentivoglio beschrijft in één zin het typisch Amsterdamse grachtenhuis waar Nooteboom woont:

[...] nello studio della sua casa di Amsterdam, svettante edificio seicentesco riverberato dalla luce dei canali, affollato da 15.000 libri e da una marea di dischi (2014).

HET CULTURELE NETWERK VAN CEES NOOTEBOOM IN ITALIË

[in de studeerkamer van zijn huis in Amsterdam, een rijzig zeventiende-
eeuws pand dat zich weerspiegelt in het water van de grachten, volge-
stouwd met 15.000 boeken en een berg platen]

Andrea Bajani, een vrij jonge schrijver van romans en reportages, start zijn verslag met een uitgebreide verwijzing naar de steile trappen in Nederlandse huizen, die Italiaanse bezoekers enige schrik inboezemen, omdat ze een klauterpartij vergen waaraan zij niet gewend zijn:

‘La casa dove abita Cees Nootboom, ad Amsterdam, è un posto da scalare. In un angolo silenzioso tra i canali Singelgracht e Herengracht, si sviluppa in verticale. Stanza dopo stanza, inerpicandosi per ripide scale in legno, si ascende fino al suo studio, che è il luogo più luminoso della casa. [...] L’ottantaduenne scrittore olandese, ormai diventato un mito vivente della letteratura europea, va su e giù per quelle scale con sicurezza. ‘Le faccio decine di volte al giorno’, mi dice mentre dietro di lui mi aggrappo goffamente al corrimano per tornare al pianterreno. ‘Sono convinto che sono queste scale a tenermi vivo, fino al giorno in cui mi uccideranno’. (2015b)

[Het huis waar Cees Nootboom woont, in Amsterdam, is een plek die je moet beklimmen. In een stil hoekje tussen de Singelgracht en de Herengracht rijst het op, hoog en smal. Terwijl je via steile houten trappen naar boven klimt, kom je langs het ene vertrek na het andere, todat je boven bij zijn studeerkamer belandt: de lichtste plek in het huis. [...] De tweeëntachtigjarige schrijver, die inmiddels een levende legende van de Europese literatuur is geworden, loopt zelf rap de trappen op en af. ‘Ik doe dat tientallen keren per dag’, zegt hij tegen mij, terwijl ik achter hem terugloop naar de begane grond en me daarbij onhandig vastklamp aan de trapleuning. ‘Ik ben ervan overtuigd dat deze trappen mij levend houden, tot de dag waarop ze mijn dood zullen zijn’]

Een anonieme redacteur weet te vertellen dat Nootboom in ‘zijn huisje’ in het centrum van Amsterdam woont, misschien omdat Nederland geassocieerd wordt met alles wat klein is:

[...] pur scrivendo in una lingua minoritaria europea, il neerlandese, e vivendo nella sua casetta al centro di Amsterdam, è, ormai ultraottantenne, uno degli scrittori e intellettuali tra i più significativi dei nostri anni’ (Il Centro, 2016)

DOLORES ROSS

[Alhoewel hij in een Europese minderheidstaal, het Nederlands, schrijft, en in zijn huisje midden in Amsterdam woont, is hij, nu over de tachtig, één van de meest vooraanstaande schrijvers en intellectuelen van onze jaren]

Hollander van het zuiden

Nooteboom komt uit Nederland, dat wil zeggen Noord-Europa, dus een koud land. Triulzi, die de schrijver heeft bezocht op Menorca, kan het niet nalaten het zuiden tegen het noorden af te zetten:

[...] l'ibisco piantato come una freccia, i cactus e le palme che non sopravvivrebbero al freddo del nord nel quale lo scrittore olandese è cresciuto. (Triulzi, 2013)

[de hibiscus geplant als een pijl, de cactussen en de palmen die niet zouden overleven in de kou van het noorden waar de Nederlandse schrijver is opgegroeid]

Bentivoglio vindt zelfs dat de schrijver een typisch noordelijk gezicht heeft, waarmee ze aantoonde dat nationale stereotypen ook fysieke attributen kunnen omvatten (Hřebíčková & Graf, 2018, p. 126):

'Amo il Giappone, ci sono già stato otto volte', conferma Nooteboom col suo malinconico faccione nordico. (Bentivoglio 2014)

['Ik hou van Japan, ik ben er al acht keer geweest', bevestigt Nooteboom met zijn melancholieke noordelijke kop]

Ook wordt meermaals onderstreept dat Nooteboom zich kennelijk aangetrokken voelt tot het zuiden, hetgeen uiteraard in goede aarde valt bij een zuidelijk publiek. Zo schrijft Fofi:

Caratterizzano l'opera di Cees Nooteboom [...] l'irrequietezza, la mobilità che ne consegue (e la scelta del Sud, quasi predestinata per un uomo del Nord). (Fofi, 2010a)

[Kenmerkend voor het oeuvre van Cees Nooteboom [...] is de onrust, de daaruit voortvloeiende mobiliteit (en de keuze van het zuiden, bijna voorbestemd voor een man uit het noorden)]

Een klein land met een kleine taal

Het beeld van Nederland als een klein land duikt natuurlijk ook op. Eén critica associeert de reislust van Nooteboom met het zoeken naar een realiteit die de enge grenzen van zijn eigen landje overschrijdt:

[...] viaggiare, per Nooteboom, non significa solo eleggersi testimone di una realtà enormemente più estesa della sua 'piccola nazione'. (Bentivoglio, 2014)

[reizen betekent voor Nooteboom niet alleen getuigen van een realiteit die zo enorm veel groter is dan zijn eigen 'klein landje']

Tegelijkertijd intrigeert het dat zo'n internationale persoonlijkheid, een kosmopoliet die overal in de wereld thuis is, toch verankerd blijft aan een taal die relatief onbekend is. Men wil bijvoorbeeld weten of het wel de moeite loont te schrijven in een 'mysterieuze' taal als het Nederlands:

Traduttore di Nabokov, Tennessee Williams, Montale e altri, lei è un poliglotta innamorato dei riflessi e degli svelamenti delle lingue. Eppure scrive sempre e solo in olandese, lingua per noi lontana e misteriosa. (Bentivoglio, 2014)

[Vertaler van Nabokov, Tennessee Williams, Montale en anderen, u bent een polyglot, verliefd op de nuanceringen en onthullingen van talen. En toch schrijft u altijd en alleen in het Nederlands, een taal die voor ons ver weg en mysterieus is]

De reactie van Nooteboom hierop is een staaltje van motivering dat de harten van heel wat neerlandici in het buitenland sneller doet kloppen:

Questione di radici e vocabolario. Se scrivo in olandese è come se suonassi l'organo, se scrivessi in inglese, che pure conosco bene, sarebbe come suonare una spinetta. La mia lingua ha immense possibilità. (Bentivoglio 2014)

[Een kwestie van roots en vocabulaire. Als ik in het Nederlands schrijf, is het alsof ik orgel speel; als ik in het Engels zou schrijven, dat ik toch wel goed ken, zou het zijn alsof ik een spinet bespeel. Mijn taal heeft immense mogelijkheden].

En kennelijk moeten ze hem zijn moedertaal gewoon niet ontzeggen:

Cees Nooteboom è un uomo gentile ed elegante. Ma è meglio non dirgli che cosa dovrebbe fare. 'Ogni tanto' – racconta – 'qualcuno mi suggerisce

DOLORES ROSS

di scrivere in inglese anziché in olandese. Avrei un pubblico più vasto, insistono, e le traduzioni sarebbero più semplici. Non riescono a capire che la lingua è come uno strumento musicale. Quando adopero l'olandese è come se mi sedessi alla tastiera di un organo: ho a disposizione una gamma pressoché infinita di registri, che mi permettono di variare continuamente il suono. Scrivere in inglese sarebbe come imbracciare una chitarra. Nulla contro le chitarre, beninteso. Ma preferisco l'organo'. (Zaccuri, 2016)

[Cees Nooteboom is een vriendelijke en stijlvolle man. Maar zeg hem niet wat hij zou moeten doen. 'Zo nu en dan' – vertelt hij – 'wordt mij gesuggereerd om in het Engels te schrijven in plaats van Nederlands. Ik zou daarmee een groter publiek bereiken, beweert men dan, en dat is gemakkelijker voor de vertaling. Die mensen kunnen maar niet begrijpen dat taal als een muziekinstrument is. Als ik het Nederlands gebruik, is het alsof ik achter het klavier van een orgel zit. Ik heb dan een bijna oneindig gamma aan registers ter beschikking, waardoor ik de klanken voortdurend kan moduleren. In het Engels schrijven is net zoiets als een gitaar pakken. Ik heb natuurlijk niets tegen gitaars. Maar geef mij liever een orgel'].

Andere Hollandse meesters

'Zeker voor de Nederlandse beeldvorming is het gebruikelijk vooral ook de schilderkunst als karakteristiek voor de Nederlandse identiteit te beschouwen', stelt Ludo Beheydt (deze bundel). Dat de schilderkunst vanouds wordt beschouwd als het belangrijkste element in de Europese beeldvorming van Nederland wordt door menigeen opgemerkt: zie bijvoorbeeld ook Franco Paris (deze bundel) en De Vries (2006, p. 151). Vanderauwera signaleert dat in recensies over vertalingen van Nederlandse literaire werken in het Engelse taalgebied 'regelmatig aanwijzingen naar de Hollandse en Vlaamse meesters' te vinden zijn (De Vries, 2006, p. 156). Het ligt dus voor de hand dat een Hollandse meesterschrijver als Nooteboom wordt vergeleken met oude meesters, zoals Vermeer (Guidi, 2010, p. 2)¹¹ of Rembrandt:

[...] otto racconti di Cees Nooteboom, giustamente paragonato da Marta Morazzoni nella post-fazione del libro al conterraneo Rembrandt. Con lui lo scrittore olandese condivide la concretezza, l'amore per la verità [...]. (Anedda, 2010)

HET CULTURELE NETWERK VAN CEES NOOTEBOOM IN ITALIË

[acht verhalen van Cees Nootboom, terecht door Marta Morazzoni in haar nawoord van het boek vergeleken met zijn landgenoot Rembrandt. Met hem heeft de Hollandse schrijver gemeen het concrete, de liefde voor de waarheid [...]

‘Oranjevolk’

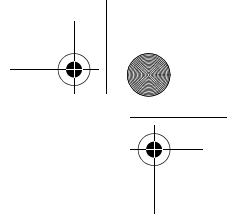
Ten slotte kan een stereotiepe verwijzing naar Nederlanders als een Oranjevolk eigenlijk niet ontbreken. Hieronder volgt een fraai specimen – sportmetaforen zijn in Italië nu eenmaal geliefd:

[...] Philip e gli altri, scritto a 22 anni, che fece gridare al miracolo i letterati orange. (Triulzi, 2013)

[*Philip en de anderen*, geschreven toen hij 22 was, waarvan de Oranje-letterkundigen riepen dat het een wonder was].

Tot zover de imagologische analyse. Deze rondblik levert enige voorlopige conclusies op. Nootbooms nationaliteit wordt wel meestal onmiddellijk op de kaart gezet door de Italiaanse critici, in apposities zoals ‘de Nederlander Nootboom’ (Onofri, 2016), ‘de Nederlandse schrijver Cees Nootboom’ (Anselmi, 2017) en ‘Nootboom, Nederlands schrijver en dichter’ (Bossi Fedrigotti, 2016). Gepoogd wordt dat Nederlandszijn te contextualiseren en er min of meer stereotiepe opvattingen aan vast te hechten, waarbij de Noord-Zuidtegenstelling niet ontbreekt. Maar ook blijkt uit het recensiemateriaal dat Nootboom vooral geldt als een gedernationaliseerde schrijver en intellectueel, een denker en schrijver die bekend staat om zijn ideeën en poëtische opvattingen. Het kan zijn dat ook voor Italië geldt wat Van Voorst (2006, p. 117) stelt, namelijk dat Nootboom ‘in feite niet meer als een Nederlandse auteur [kan] beschouwd worden, omdat hij inmiddels een literaire reputatie als Europees auteur heeft’.

Men kan ervan uitgaan dat er sprake is van een zekere inbedding van Nootboom in de Italiaanse literaire canon. Indicatoren hiervoor zijn onder meer de vele prijzen die hem zijn toegekend, de beeldvorming die rondom hem is ontstaan en de raakvlakken die hij toont met schrijvers van Italiaanse bodem. Het staat ook vast dat Nootboom hoog op de Italiaanse waarderingsschaal scoort, want er is geen spoor van negatieve kritiek te bespeuren in het geraadpleegde corpus. Waar deze hoge status aan te danken is, komt ter sprake in de volgende paragrafen, waarin het Italiaanse netwerk rondom Nootboom ontrafeld wordt.

DOLORES ROSS

De actoren rondom Nooteboom

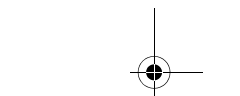
Vertalingen worden niet geïnitieerd en geproduceerd door een eenzame vertaler, maar door een netwerk van actoren (Jones, 2009, p. 303). Dat netwerken is in een stroomversnelling terechtgekomen sinds de globalisering de wereld van de vertalers op zijn kop heeft gezet. Eeuwenlang werden vertalers, met name niet-literaire vertalers, beschouwd als eenzame figuren die in hun eentje piekerden over woorden en zinnen, maar binnen een paar jaar is hun werkstation veranderd in terminologische databanken, met MT-systemen, CAT-tools en andere technologische foefjes (Snell-Hornby, 2010, p. 368).

De groeiende bewustwording van het belang van het netwerk rondom de literair vertaler houdt verband met de accentverschuiving binnen het literair vertaalonderzoek: van bestudering van equivalentie met de brontekst is de focus steeds meer verlegd naar kwesties als circulatie en receptie van teksten in de ontvangende cultuur (Helgesson & Vermeulen, 2016, p. 9). Dit past in de algemene ontwikkeling die heeft plaatsgevonden in de vertaalwetenschap, waar sinds de laatste jaren van de vorige eeuw een duidelijke interesse is gekomen in vertalers, vertaalpraktijk en -discoursen (Flynn, 2013, p. 44). Daarbij wordt de vertaler steeds meer gezien als opererend in een cultureel *framework* en de vertaling als cultuuroverschrijdend groepswerk (Jones, 2009, pp. 303-4).

Wat Nooteboom en zijn Italiaanse netwerk betreft, wijst alles erop dat dit goed functioneert, al was het maar omdat hij de voornaamste exponent van de Nederlandse letteren in Italië is. In dit netwerk kunnen naast hemzelf drie actoren op het Italiaanse literaire veld in aanmerking worden genomen: de recensenten, de vertalers, de uitgeverhuizen.

In de volgende paragrafen ga ik deze actoren ter sprake brengen en zo mogelijk de relatie tussen hen analyseren, omdat dit belangrijk materiaal oplevert (Grave, 2017, p. 62). Eerst zal ik bespreken wie de literaire critici zijn, aangezien in de vorige paragrafen al uitvoerig uit de doeken is gedaan welk beeld ze van Nooteboom hebben geschetst. Dan wordt de belangrijkste vertaler van Nooteboom opgevoerd. Vervolgens worden de schijnwerpers gericht op de uitgeverij die onze schrijver heeft gelanceerd en in de loop der jaren trouw heeft begeleid en gepromoot. En ter afsluiting wordt ook iets verteld over de promotieactiviteiten die Nooteboom zelf ontplooit, waarbij uiteraard de contrasterende ontvangst in binnen- en buitenland niet onbesproken kan blijven.

Nog andere interessante inzichten zouden kunnen worden verworven door systematisch de titels en omslagen van originele en in Italië gepubliceerde werken van Nooteboom te vergelijken, aangezien deze immers de meest prominente paratekstuele elementen zijn.¹² De reis van Nootebooms werk rondom de wereld

– zoals uitgebeeld in titels en boekcovers – verdient echter een uitgebreide, aparte studie.

Profiel van de recensenten

Algemeen gesproken zijn recensenten sleutelfiguren in het literaire transmissieproces. Door hun fundamentele rol op het vlak van publieksinformatie kunnen ze de reputatie van een schrijver sterk beïnvloeden. Ze bereiden de lezers voor op het werk van de schrijver en zorgen ervoor dat dit tegemoet komt aan hun verwachtingshorizon (Munday, 2016, p. 241), dat wil zeggen aan de reeks culturele normen die bepalen op welke manier een literaire tekst op een gegeven moment begrepen en beoordeeld wordt. Deze verwachtingshorizon is niet alleen subjectief en individueel maar ook collectief en gebaseerd op geschiedenis, geslacht en leeftijd (Gambier, 2018, p. 47).

De in deze bijdrage geraadpleegde kritieken komen voornamelijk van professionele boekbesprekers, journalisten, bevriende schrijvers of gewoon schrijvers die Nooteboom hooglijk waarderen. De meeste namen zijn prestigieus, zoals die van de reeds vermelde Goffredo Fofi, Alessandro Zaccuri, schrijver, blogger en journalist, verantwoordelijk voor de literaire bijlage van de krant *Avvenire*, Leonetta Benvivoglio, essayiste, critica en journaliste, Massimo Onofri, essayist, literair criticus en schrijver, Silvia Guidi, journaliste van de *Osservatore Romano*. Diverse recensenten zijn zelf schrijver, zoals Bajani, die interessante stukken heeft geschreven over Nooteboom voor onder meer *la Repubblica*. Van fundamenteel belang is ook dat veel stukken in de meest toonaangevende landelijke dagbladen zijn gepubliceerd, zoals *Il Corriere della Sera*, *la Repubblica*, *Il Sole 24 ORE*, en het linkse dagblad *Il Manifesto*, of in weekbladen als *Il Venerdì*. Van een enkele recensie, vooral degene die in plaatselijke kranten zijn verschenen, kan men de indruk krijgen dat de redacteur te veel of slordig kopieerwerk heeft verricht, maar voor het merendeel lijken de stukken goed gedocumenteerd, met bij tijd en wijle diepgaande literaire analyses, in een typisch Italiaanse stijl.

Bovendien heeft de uitgever in diverse gevallen autochtone of bevriende schrijvers gevraagd om een voor- of nawoord te schrijven, wat in de optiek van Sapiro (2016, p. 147) altijd een winnende strategie is. Zo zijn er een spraakmakende inleiding van Enzo Siciliano en een nawoord van schrijfster Marta Morazzoni, alsook nawoorden van Manguel en Safranski, die weliswaar geen autochtone schrijvers zijn maar een belangrijk consecratievermogen bezitten. Het boek *Cerchi infiniti*, dat als ondertitel heeft *Viaggi in Giappone* (Reizen in Japan), bevat een nawoord van Giorgio Amitrano, één van de ‘belangrijke deskundigen op het gebied van Oos-

DOLORES ROSS

terse talen' (Elzeviro, 2017), wat het gezaghebbende van Nootebooms tekst onderstreept. Schrijver en dichter Paolo Ruffilli heeft op instigatie van Lodigiani de gedichten geselecteerd voor *Le porte della notte*, die vervolgens zijn vertaald door Ferrari. En dan zijn er verder nog de nawoorden van de vertaler.

Kortom, de Italiaanse literaire critici van Nooteboom zijn door de bank genomen van hoog niveau en dragen op beslissende wijze bij aan de *branding* van Nooteboom in Italië. Het zou uiteraard interessant zijn om de ontwikkeling in de recensiepraktijk te bestuderen (zie Jaap Grave (2017, p. 64) voor deze suggestie), maar ook dit valt buiten het bestek van deze studie.

Het sociaal kapitaal van de vertalers

Thans wordt het tijd om een andere sleutelfiguur in beeld te brengen: de vertaler, wiens rol in relatie tot die van de andere actoren vanzelfsprekend cruciaal is.

Nooteboom heeft voornamelijk twee vertalers in Italië. Zijn reisverhalen zijn vertaald door Laura Pignatti, een geroutineerde literair vertaalster met een lange staat van dienst. Ze vertaalt voor diverse Italiaanse uitgeverijen en heeft heus pionierswerk verricht voor de openlegging van de Nederlandse letteren voor het Italiaanse publiek.

Echter, de grote wegbereider van Cees Nooteboom is Fulvio Ferrari. Geboren in 1955 in Milaan, is hij naast literair vertaler ook hoogleraar Germaanse filologie aan de universiteit van Trento. Hij kan bogen op ruim dertig jaar ervaring met literaire vertaling, uit het Duits, Zweeds, Noors en Nederlands. Hij heeft werk van een paar andere Nederlandse auteurs vertaald (Adriaan van Dis, Hella Haasse), maar geniet vooral bekendheid als de stem van Nooteboom in Italië. Met diens oeuvre was Ferrari al langer bekend. Sinds hij in 1985 in Amsterdam *Het lied van schijn en wezen* had ontdekt, heeft hij tevergeefs geprobeerd een uitgever te vinden voor deze novelle en voor *Rituelen*. Een uitgever overtuigen om een onbekende schrijver te publiceren is een gigantische opgave voor een enthousiaste consulent, aldus Ferrari (2011a, pp. 109-110). Maar pas toen de uitgever zelf toevallig stuitte op *Het lied van schijn en wezen*, sloeg de vonk over.

Als vertaler van Nooteboom is Ferrari in zekere zin te vergelijken met Helga von Beuningen, die Nooteboom met haar vertalingen het Duitse taalgebied heeft binnengeleid (Watty, 2013) en bijna al zijn werk heeft vertaald.¹³ Ook zijn er frappante parallellen met wat Philippe Noble in Frankrijk voor Nooteboom tot stand heeft gebracht.

Soms wordt de naam van de vertaler verzwegen in de Italiaanse recensies van het oeuvre van Nooteboom – wat kan duiden op de traditionele onzichtbaarheid van

HET CULTURELE NETWERK VAN CEES NOOTEBOOM IN ITALIË

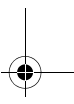
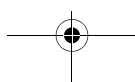
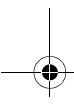
deze figuur (zie daarover bijvoorbeeld Munday, 2016, p. 243)¹⁴. In veel gevallen echter wordt zijn naam wel vermeld en soms wordt ook kort ingegaan op zijn bravoure. Zo maakt kunstcriticus en blogger Maggio (2014) gewag van de ‘nauwkeurige vertaling’ van Fulvio Ferrari. En twee vooraanstaande literair critici steken ronduit de loftrompet over Ferrari’s vertaalwerk. Goffredo Fofi (2010a) roemt Ferrari als ‘één van de zeldzame meesters van de literaire vertaling’ in Italië. En Enzo Siciliano stelde in zijn inleiding van *Le montagne dei Paesi Bassi* dat Nootboom zich gelukkig mag prijzen met zo’n vertaler:

Gli è toccata la buona sorte di un ottimo traduttore come Fulvio Ferrari che sa come farcene apprezzare le torniture, le ellissi spericolate e l’impeccabile chiarezza, l’eleganza (Siciliano, 1996, p. 7)

[Het lot is hem gunstig gezind met zo’n uitstekende vertaler als Fulvio Ferrari, die weet hoe hij ons kan laten genieten van de zinswendingen, de roekeloze ellipsen, het heldere en sierlijke taalgebruik]

Het ziet ernaar uit dat Fulvio Ferrari als cultuurbemiddelaar in de ogen van velen een iconische status heeft verworven. Hij heeft samen met de uitgeverij Nootboom de Italiaanse cultuur en literatuur binnengeleid en deze verrijkt met nieuwe elementen, zoals *gatekeepers* plegen te doen (zie Milton & Bandia, 2009, p. 10). Naast poortwachter is hij ook een ‘cultureel ondernemer’, doordat hij diverse functies combineert, die van vertaler, docent en literair criticus. In de paratekstuele bronnen afkomstig van Ferrari valt op te maken dat hij vooral poogt Nootbooms werken in te voegen zowel in diens eigen oeuvre als in het culturele repertoire van de doeltaalcultuur. In zijn nawoorden treedt hij op als filoloog, niet als vertaalbeschouwer, want er wordt niet gerept van vertaalmethodes of -strategieën; dit terwijl typische voorwoorden of inleidingen van vertalers doorgaans een bron van informatie daarover zijn (Munday, 2016, p. 52; Palaposki, 2009, pp. 133-134). Maar naar wat Lodigiani verklaart, heeft Ferrari juist dankzij zijn kwaliteiten als filoloog het intellectuele oeuvre van Nootboom weten over te brengen op de Italiaanse cultuur en is hij de stem van Nootboom in Italië geworden.

Een groot vertaler naast een groot schrijver dus. Maar wat is een vertaler zonder een gedegen uitgeversvisie en -bezieling? In het geval van Nootboom heeft het partnerschap tussen de vertaler en uitgevershuis Iperborea een formidabele impact gehad, ter bevestiging van de robuuste uitspraak van Jones, volgens welke ‘Most human power lies in a partnership between editor and translator’ (2009, p. 311).

DOLORES ROSS

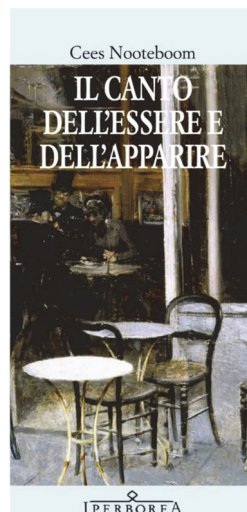
Besluitvorming en motivatie van de uitgever¹⁵

Terwijl de grote uitgeverij Feltrinelli zich ontfermde over diverse reisboeken van Nootboom – dankzij afspraken tussen de schrijver en de directrices van beide uitgevershuizen – heeft Iperborea maar liefst 15 titels van Nootboom uitgegeven. Bovendien was het Iperborea dat Nootboom in het Italiaanse taalgebied heeft geïntroduceerd, wat ook door de critici als zodanig wordt erkend. Zo zegt Alessandro Zaccuri dat Nootboom een zeer bekende schrijver is geworden in Italië ‘voornamelijk dankzij Iperborea’ (2016). En Fofi roemt, na de vertaler te hebben geprezen, het cultureel ondernemerschap van Iperborea, en daarmee in feite het Italiaanse netwerk rondom Nootboom:

[...] tutta la sua opera, che [...] per fortuna è tutta o quasi tutta nota in Italia grazie a Iperborea (e a Feltrinelli per libri di viaggi, ben diversi) (Fofi 2010a)

[heel zijn werk, dat [...] gelukkig helemaal of bijna helemaal bekend is in Italië dankzij Iperborea (en Feltrinelli voor de reisboeken, die heel anders zijn)]

Iperborea is in 1987 opgericht door Emilia Lodigiani met het doel Italië bekend te maken met de literatuur van Noord-Europa – vandaar de naam (Hyperborea). Aanvankelijk lag de focus op vertalingen van Scandinavische literatuur, later zijn daar Nederlandse en vervolgens schrijvers van de Baltische landen en IJsland aan toegevoegd.¹⁶

Figuur 1. *Het lied van schijn en wezen*, in de versie van Iperborea, 1^e editie.

HET CULTURELE NETWERK VAN CEES NOOTEBOOM IN ITALIË

Iperborea is een familiebedrijf, een onafhankelijke uitgeverij die zich voor haar publicaties laat leiden door persoonlijke voorkeur, hetgeen zorgt voor een door-slaggevende *agency*, in de sociologische betekenis van het individuele vermogen om keuzen te maken en actie te ondernemen (Rutten & van Kalmthout, 2018, p. 11).

De uitgeverij kan stand houden onder meer omdat zij gespecialiseerd is in een bepaald cultureel en geografisch gebied, aldus Pietro Biancardi, huidige editorial director van Iperborea en zoon van Lodigiani (Turi, 2015). Iperborea staat ook bekend om het speciale formaat van haar boeken: lang en smal, in feite het visitekaartje van het uitgevershuis. Dat uitgesproken pocketformaat was vooral gekozen omdat het moest lijken op de typische afmetingen van een reisgids: een uitnodiging aan de nieuwsgierige lezer om op verkenningstocht te gaan naar de Noord-Europese literaturen (Cellotto, 2013).

Maar hoe is de ontmoeting met Nooteboom – en met de Nederlandse literatuur – tot stand gekomen? Voor Emilia Lodigiani was het een ‘coup de foudre’, liefde op het eerste gezicht, zoals zij zegt in een interview met Mezzasalma (2018):

‘Ho conosciuto Cees Nooteboom più di 25 anni fa [...] in un modo fortuito e casuale. Mi trovo a Parigi, ero sola, trovo in libreria un libro che si chiama ‘Il canto dell’essere e dell’apparire’ di un tale autore olandese ai tempi mai sentito nominare prima. Avevo aperto quattro anni prima la casa editrice specializzata in letteratura scandinava, non pensavo minimamente di pubblicare olandese. Ho letto il libro, me ne sono innamorata e ho deciso di scommetterci [...]. Ancora oggi continuo a vedere coincidenze, segni del destino in questo fortunato incontro’.

[‘Ik heb Cees Nooteboom meer dan 25 jaar geleden leren kennen [...] volkomen toevallig. Ik was in Parijs, alleen, en daar vond ik opeens in een boekhandel een boek, getiteld *Het lied van schijn en wezen*, van een Nederlandse schrijver van wie ik nog nooit gehoord had. Ik had vier jaar daarvoor mijn eigen uitgeverij opgericht, gespecialiseerd in Scandinavische literatuur. Ik dacht er absoluut niet over om iets Nederlands te publiceren. Maar ik las het boek, werd er verliefd op en besloot erin te investeren [...]. Vandaag de dag nog zie ik toevalligheden en tekenen van het lot in deze fortuinlijke ontmoeting’]

Tot die toevalligheden behoort dat ze op diezelfde dag ook kennis had gemaakt met een Franse vertaling van Slauerhoff. Dankzij de empathie die ze terstond voelde voor de twee schrijvers, nam ze het besluit om beiden voor te stellen aan het Italiaanse publiek. Zo werd de passie omgezet in een economische kracht. Immers, ‘the decision whether or not to translate a work is the greatest power wielded by the editor and publisher’ (Munday, 2016, p. 240). Vervolgens heeft de uitgeefster

DOLORES ROSS

een hechte vriendschapsrelatie aangeknoopt met Nooteboom zelf, terwijl zij al een intense vriendschap en samenwerking met vertaler Ferrari had.

Inmiddels speelt Iperborea een prominente rol voor de transfer van de Nederlandse letteren naar de Italiaanse markt. Dit komt doordat de uitgeverij met haar kleinschalige producties – en dankzij haar rijke netwerk – in eerste instantie is gericht op het verzamelen van cultureel en symbolisch kapitaal, daar waar grote uitgeverhuizen economische kapitaalvergaring op het oog hebben:

at the pole of small-scale production, the accumulation of economic capital is achieved through the accumulation of cultural or symbolic capital, which is reconverted in the long run into economic resources, when the books in their list become classics. (Sapiro, 2016, p. 144)

Heel belangrijk is tevens dat Nooteboom bij Lodigiani/Iperborea de poorten heeft geopend van de Nederlandstalige literatuur. Die functie van ‘deuropener’ voor de Nederlandse literatuur had de schrijver ook al vervuld bij andere internationale uitgevers (Vullings, 2008, pp. 10-12). Anno 2018 had Iperborea in totaal 22 Nederlandstalige auteurs in haar fonds (Mezzasalma, 2018). Het Nooteboom-effect heeft in Italië, precies zoals in Duitsland (Van Uffelen, 1993, p. 256), een stroom vertalingen van Nederlandse literatuur in gang gezet. Dit brengt ons bij de derde en voornaamste sleutelpersoon in het netwerk, de schrijver.

Nooteboom, de ‘ideale netwerker’

Dankzij zijn alom erkende status als denker, dichter en schrijver, maar ook dankzij de begeleidende activiteiten die hijzelf ontplooit, is Nooteboom een essentiële schakel in de promotieketen die hier beschreven wordt. Hij is een marketingman, de ideale netwerker, zoals Arnon Grunberg hem heeft gekwalificeerd (zie Vullings, 2008), een perfecte ‘handelsreiziger’ die stad en land afreist om zich te promoten: waar zijn eigen boeken ook verschijnen, ‘Nooteboom laat altijd even zijn gezicht zien. Hij leest over de hele wereld voor uit eigen werk, laat zich fotograferen, filmen en interviewen’ (Kuitert, 1997, p. 140). Met ‘romantische ironie’, om Van Uffelen (1993) aan te halen, vertelt hij over de periode waarin diverse werken van hem in Duitsland waren verschenen zonder erg veel succes:

[...] ondertussen deed ik wel wat ze me vroegen. Lezingen geven, vragen beantwoorden, voor een zaaltje van amper dertig man. Dat doe je of dat doe je niet. Ik deed het. En dat was niet altijd leuk, om twee weken door Duitsland te trekken, de ene dag in Hotel de Apenrots en de andere dag in

HET CULTURELE NETWERK VAN CEES NOOTEBOOM IN ITALIË

Hotel De Nette Armoe. Lezen en signeren is leuk, maar daartussendoor wacht een eindeloze verveling. (Kuitert, 1997, p. 135)

Een essentieel gegeven is tevens dat Nootboom zelf al lange tijd wereldwijd literaire contacten onderhoudt en onder meer poëzie vertaalde van beroemde dichters (Kuitert, 1997, p. 140, Ferrari 2011b). De roem in Italië kan dan verklaard worden door een treffende samenloop van omstandigheden: twee bekwame vertalers, de creatieve *agency* en stimulerende rol van een onafhankelijke uitgever, uitstekende persoonlijke relaties tussen de drie actoren in het doeltaalcircuit, goede contacten met bevriende schrijvers en literair critici, kwaliteitsrecensies, ‘sociale status [...] als erkende literaire autoriteit’ (Prandoni, 2018, p. 113), zijn representatie als een literaire Europeaan (Neeffjes, 2003), affiniteiten met de doelcultuur, naast dus vak-kundige zelfpromotie.

Wel kan het netwerken soms iets te ver doorschieten. De schrijver bemoeit zich graag met de vertalingen en ‘let ook op de uiterlijke verzorging van zijn boeken in andere landen en wil het liefst de titel van elk boek letterlijk vertaald zien’ (Kuitert, 1997, p. 136). Dat is uiteraard minder wenselijk, al was het maar omdat Nootboom zodoende de intertalige en met name interculturele vaardigheden die nodig zijn voor een geslaagde transfer naar de doelcultuur, volledig onderschat. Tevens is deze milde vorm van uitoefening van machtspositie, verkregen door zijn prominente status als beroemd schrijver, naar de huidige maatstaven van de vertaal- en receptiewetenschap niet meer zo acceptabel.

Dit voert hoe dan ook naar het laatste punt, het feit dat Nootboom bewierookt wordt in het buitenland en ondergewaardeerd in eigen land.

De Nootboom-paradox

Een schrijver die in vijftig jaar een oeuvre van romans, novellen, poëzie, toneelstukken en reisverhalen bij elkaar heeft geschreven, maar die er toch steeds niet helemaal bij hoort in eigen land, zoals Neeffjes in 2003 schreef: uiteraard doet dat menig-geen in het buitenland de wenkbrauwen fronsen. Sommige receptanten in Italië laten dat mysterie dan ook niet onbesproken. Zo vraagt Bentivoglio (2014) aan Nootboom of het waar is dat men hem in eigen land ‘argwanend en als een vreemde bejgent’. En Manguel merkt op:

[...] l’opera di Nootboom è stata accolta con lo stesso entusiasmo in tutto il mondo, tranne che in patria. In Spagna, in Francia, in Scandinavia, in Sud America, nei paesi anglofoni, Nootboom è considerato una delle figure dominanti della letteratura contemporanea. (Manguel, 2011a).

DOLORES ROSS

[het oeuvre van Nootboom is met hetzelfde enthousiasme ontvangen in de hele wereld, behalve in zijn vaderland. In Spanje, Frankrijk, Scandinavië, Zuid-Amerika, in de Engelstalige landen wordt Nootboom beschouwd als één van de dominante figuren van de hedendaagse literatuur]

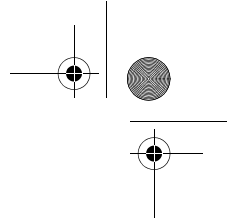
Nootboom zelf geeft volmondig toe dat de buitenlandse waardering zeer welkom is, maar dat de Nederlandse kritieken hem desondanks raken. ‘Je komt er niet los van,’ zegt hij, ‘ook al woon ik niet in Nederland. Maar ik woon wel in de taal. Ik woon in het Nederlands’ (Kuitert, 2018, p. 136). Deze bewering heeft de schrijver herhaaldelijk geuit. Het Nederlands is door hem omschreven als ‘de liefde van mijn leven en de reden waarom, ondanks alle nog steeds voortdurende omzwervingen, het centrum van mijn bestaan zich hier bevindt en niet ergens anders’ (Truijens, 2006). In een interview met Van den Brink merkt hij op:

Er zit iets verkeerd wanneer de mensen om je heen, je eigen taalfamilie, niet zien waar je mee bezig bent terwijl het ergens anders uitstekend wordt begrepen. In zekere zin schrijf je toch meer voor de lezers in Groningen of Gent dan voor Berlijn, Parijs of Londen. Je zou graag een reactie willen vanuit de laag die je boeken voortbrengt. Maar in plaats daarvan is er een duidelijke weerstand. Ik besta, mijn boeken zijn er en ze worden gelezen, en toch hoor ik er niet echt bij. (1992, p. 8)

Opmerkelijk in dit antwoord is dat de schrijver duidelijk aangeeft dat door de taal en door zijn cultuur van herkomst zijn primaire lezerspubliek het Nederlandse publiek is, een lezerspubliek dat echter een minder unanieme waardering (Van den Brink, 1992, p. 1) voor hem heeft, terwijl de via vertalingen bereikte secundaire lezers zo de lof van hem zingen. Zijn trouw en hulde aan de moedertaal wordt in eigen land amper erkend. Fenoulhet vraagt zich dan ook af, verwijzend naar zijn enorme populariteit in Duitsland die de waardering in Nederland heeft opgestuwd, welke taal en cultuur uiteindelijk primair is in de receptie van Nootboom. Volgens de auteur is dat deels de Duitse taal en cultuur, maar dat compliceert ons begrip van Nootbooms Nederlanderschap en van de Nederlandse literatuur (2010, p. 11).

Uiteraard zijn er in de loop der tijd legio verklaringen bedacht voor de geringere aandacht die Nootboom in eigen land ten deel valt. De schrijver zelf oppert onder meer:

Misschien ook dat mijn zwerven door landen en genres irritaties opwekt. Of mijn neiging om me bezig te houden met abstracte thema’s als de verhouding tussen fictie en werkelijkheid of de tijd en de klassieken. Ik ken heel goed de verleiding van het realisme, want daarmee kom je

HET CULTURELE NETWERK VAN CEES NOOTEBOOM IN ITALIË

dichter bij de lezers te staan. De mensen willen nu eenmaal het liefst iets weten over hun eigen leven. Maar ik zie er toch maar van af en hou me bij mijn eigen manier van werken. (Van den Brink, 1992, p. 7)

Voor Nederlandse begrippen poseert hij waarschijnlijk teveel als ‘erudiete wereldburger’. In zijn romans en novellen wemelt het inderdaad van de filosofische en literaire abstracties (Neeffes 2003, p. 5); het Zuid-Europese literair circuit heeft daar juist meer feeling mee. Dit wordt ook bevestigd door vertaalster Helga van Beuning, die nog meer verklaringen uit de losse pols schudt:

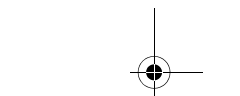
Ja, da gibt es schon ein paar Erklärungsversuche zumindest. Es gibt viele Niederländer, die finden, dass er zu hochgestochen schreibt, zu philosophisch, zu abstrakt, dass das selten in den Niederlanden spielt, sondern immer irgendwo, und man nimmt ihm, glaube ich, auch einfach persönlich so ein bisschen übel, dass er sich dem niederländischen Literaturbetrieb weitgehend entzieht durch seine häufigen Abwesenheiten. Das sind alles so Faktoren, die da mitspielen. (Watty, 2013)

Een interessante verklaring komt verder van Manguel, die wijst op de onconventionele manier waarop Nootboom de Nederlandse identiteit neerzet:

Forse proprio [...] perché ha rifiutato di esporre una narrazione convenzionale della loro identità storica e geografica, gli olandesi non hanno voluto riconoscere Nootboom come lo scrittore più importante del loro paese. (Manguel, 2011b, p. 104)

[Misschien [...] omdat hij geweigerd heeft een conventionele vertelling van hun historische en geografische identiteit te geven, hebben de Nederlanders Nootboom niet willen erkennen als de belangrijkste schrijver van hun land]

Zeer bevorderlijk voor de receptie in het buitenland zijn Nootbooms kosmopolitisme, de affiniteit met andere landen, zijn interesse voor andere culturen, het hoog Europese gehalte, het feit dat sommige van zijn boeken zich afspelen in andere landen, zijn zielsverwantschap met de zuidelijke, Spaanse cultuur (Neeffes, 2003, p. 2). In een land als Duitsland wordt hij vooral gewaardeerd als filosoof, terwijl dit aspect door Nederlandse critici nauwelijks serieus wordt genomen (Linn, 2006, p. 43). Kennelijk sluit zijn werk niet goed aan bij de leeshabitus van het Nederlandse publiek. Fenoulhet (2018, p. 99) stelt dan ook dat het werk van Nootboom ‘born translated’ is, onder andere omdat het naar een groot aantal talen is vertaald en vanwege de snelheid waarmee de vertaling wordt geproduceerd zodra de Nederlandstalige uitgave op de markt is gebracht.

DOLORES ROSS

Zeker is wel dat de schrijver een groot deel van zijn eigen *branding* voor rekening neemt en zijn vertaalde werken als een volleerde marketingstrateg e begeleidt in het buitenland:

Buiten Nederland is hij een specimen van de nieuwe menssoort ‘Europeaan’, een geziene gast, een cultuurcriticus en wijsgeer met levenservaring. Hij toont flair, spreekt vele talen, heeft altijd een paar aforismen voor in de mond liggen. Wie hem ziet optreden in een buitenlands televisieprogramma beseft, zelfs zonder enige voorkennis, met een professionele beroemdheid te maken te hebben. Die rol speelt hij met verve, overtuigend als een natuurta lent (Kuitert, 1997, p. 140).

Tot besluit

In dit artikel is de circulatie en receptie van het oeuvre van Nootboom in het Italiaanse culturele circuit onderzocht. Literair succes lijkt een ‘ongrijpbaar fenomeen’ (Fenoulhet, 2018, p. 97), maar door de rol te bestuderen van alle actoren die een boek naar het buitenland begeleiden, kunnen er belangrijke inzichten worden verworven. Via een netwerkanalyse is geconstateerd dat het succes van Nootboom in Italië te danken is aan een fraai staaltje teamwerk: een onafhankelijke uitgeverij gespecialiseerd in Noord-Europese literatuur, ervaren en bekwame vertalers, hechte persoonlijke relaties tussen uitgever en schrijver, toonaangevende literair critici en bevriende schrijvers die zijn boeken recenseren en zorgen voor uitwisseling van cultureel gedachtegoed, intensieve zelfpromotie van een kosmopolitische schrijver die diverse vreemde talen spreekt, een internationale status heeft en ook nog veel zielsverwantschap toont met de zuidelijke, ontvangende cultuur. En daar komt nog bij de toekenning van talloze literaire prijzen, die het vermogen hebben om het symbolisch kapitaal om te zetten in economisch kapitaal (Sapiro, 2016, p. 144).

Uit de analyse van het corpus van Italiaanse parateksten blijkt dat Nootboom, ondanks diverse pogingen om zijn Nederlanderschap te contextualiseren, toch vooral wordt gepresenteerd als een vooraanstaande Europeaan, een internationale intellectueel en een schrijver die op één lijn staat met grote namen uit de wereldliteratuur. Zijn prestige in Italië staat buiten kijf, zoals blijkt uit de unaniem lovende kritieken. Nootboom vertalen is een ‘vital event’ (Helgesson & Vermeulen, 2016, p. 9) geworden in de ontvangende Italiaanse cultuur. Elk nieuw werk van zijn hand wordt met enthousiasme ontvangen. En daarnaast wordt hij als intellectueel en schrijver regelmatig uitgenodigd om stukken te schrijven voor toonaangevende Italiaanse dagbladen, om lezingen te geven en deel te nemen aan festivals. Deze conse-

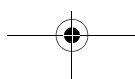
HET CULTURELE NETWERK VAN CEES NOOTEBOOM IN ITALIË

cratie door een doeltaalcultuur die dominanter is dan de brontaalcultuur (Helgesson & Vermeulen, 2016, p. 9) is natuurlijk veelzeggend en verhoogt het prestige van de auteur. Veel is daarbij ook te danken aan uitgeverij Iperborea die, geflankeerd door geroutineerde vertalers, een fors symbolisch kapitaal heeft verzameld voor promotie van de Nederlandse letteren en in dat opzicht een merknaam is geworden, een boegbeeld van cultureel ondernemerschap en van *branding* van de Nederlandse letteren in Italië¹⁷.

Tot slot moge nogmaals de nadruk worden gelegd op de loyaliteit van Nootboom jegens zijn eigen Nederlands publiek. Ook al behoort hij tot de wereldliteratuur en geven ‘wij’ hem moeiteloos prijs, hij behoudt een grote liefde voor de Nederlandse literatuur en de Nederlandse taal. Zozeer zelfs dat hij actief bijdraagt aan de vermeerdering van het Nederlands cultureel/literair kapitaal in het buitenland. In een dankrede, opgenomen in ‘Het oog van de storm’, een bundel aan hem gewijde artikelen, zegt de schrijver dat Slauerhoff en Couperus zijn ‘blijvende leidssterren’ waren: ‘niet Kawabata, Borges of Calvino, maar een Friese romanticus en een Haagse maniërist’ (Truijens, 2006). De verguizing in zijn vaderland doet denken aan de zelfverloochening van de eigen taal, die soms in Nederland te bespeuren is.

NOTEN

- ¹ Alle vertalingen uit het Engels zijn van de auteur.
- ² Uiteraard waren vertalers ook veel eerder werkzaam als recensent, agent of interviewer, maar dankzij de digitalisering heeft dit verschijnsel een andere dimensie aangenomen en kunnen vertalers zich veel openlijker profileren als cultuurbemiddelaars. Voorbeelden uit het verleden van literaire vertalers die een proactief beleid hebben gevoerd voor bevordering van de Nederlandstalige literatuur kunnen worden gevonden in Grave (2001) en Broomans (2006).
- ³ Maar buiten het literair vertaal- en cultuuronderzoek was het concept van receptie tot voor kort weinig in aanmerking genomen (Brems, 2016, p. 145; De Giovanni & Gambier, 2018, p. x).
- ⁴ Traditionele parateksten omvatten extra materiaal binnenin het boek – periteksten zoals omslagen, opdrachten, titels, illustraties, voorwoorden, noten – alsook elementen buiten het boek: epiteksten zoals interviews en reviews (Jansen, 2013, p. 248).
- ⁵ <http://www.culturiamo.com/cees-nooteboom-premio-sandro-onofri/>
- ⁶ <http://www.lericipea.com/lerici-pea-2016/premio-alla-carriera-2016/>
- ⁷ <http://www.kontrotempo.it/2011/03/dedica-2011-la-17a-edizione-rende-omaggio-a-cees-nooteboom/>

DOLORES ROSS

- ⁸ Alle voorbeelden die ik hier aanhaal worden vergezeld van een vertaling in het Nederlands, naast vermelding van de auteur en het jaartal. De volledige gegevens zijn terug te vinden in de literatuurlijst. In een paar gevallen is de auteur onbekend en wordt alleen de krant, het tijdschrift of de website vermeld.
- ⁹ In de Italiaanse perceptie en zoals Iperborea zich presenteert wordt onder Noord-Europa de Scandinavische landen verstaan maar ook wel Nederland.
- ¹⁰ Bundel 9 van *Lage Landen Studies* is dan ook volledig gewijd aan de poëzie van Nooteboom.
- ¹¹ Franco Paris citeert in deze bundel Nooteboom, die Vermeer ‘intens Nederlands’ vindt.
- ¹² Zie Ross (2012) voor een bestudering van de titels van het oeuvre van Arnon Grunberg, Freschi (2012) voor een vergelijking van omslagen van Grunbergs oeuvre, Noble (2018, pp. 165-168) over titels en omslagen in de transfer van Nederlandstalige literatuur naar de Franse markt, en ten slotte het uitgebreide onderzoek van Eickmans (2018) naar titels en omslagen van Duitse vertalingen van Nederlandstalige literatuur.
- ¹³ http://www.letterenfonds.nl/nl/nlf_vertaler/4/helga-van-beuningen.
- ¹⁴ Een onzichtbaarheid die door Aai Prins zo wordt verwoord: ‘Vertalers bevinden zich doorgaans in de kruipruimte van de literatuur. Dat de kamer met zoveel smaak is ingericht, is ook hun verdienste, maar de lezer mag daar niets van merken. De schrijver dient rechtstreeks tot ons te spreken, met behulp van een onzichtbare tolk’ (Tirade, 2009, p. 76).
- ¹⁵ In dit onderdeel is elke informatie waarvan niet specifiek de bron wordt vermeld, afkomstig van het persoonlijk interview dat ik Lodigiani heb afgenomen.
- ¹⁶ Zie http://iperborea.com/chi_siamo/. Aan het succes van de Scandinavische literatuur, die vaak als eenheid wordt gezien, heeft Sapiro (2016) een interessante bijdrage gewijd. Het feit dat Nederlandse auteurs onder de algemene noemer noordelijke literatuur of Noord-Europese literatuur worden geschaard, zoals Iperborea doet, is mogelijk een promotiezet.
- ¹⁷ Dit wordt ook duidelijk gesteld in de bijdrage van Paola Gentile in deze bundel.

Bibliografie

- Alvstad, C., Greenall, A.K., Jansen, H. & Taivalkoski-Shilov, K. (2017). Introduction. Textual and contextual voices of translation. In C. Alvstad, A. K. Greenall, H. Jansen & K. Taivalkoski-Shilov (Red.), *Textual and Contextual Voices of Translation* (pp. 1-15). John Benjamins.
- Anedda, A. (2010, 20 april). Passaggi metamorfici di Cees Nooteboom. *Il Manifesto*.
- Anselmi, A. (2017, 30 oktober). Pellegrinaggio sulle tombe di poeti e scrittori. *Libertà di Piacenza*.
- Bajani, A. (2015a, 29 november). Nooteboom. Nei cimiteri ideali risorgono le opere. *Alias settimanale. Il Manifesto*.

 HET CULTURELE NETWERK VAN CEES NOOTEBOOM IN ITALIË

- Bajani, A. (2015b, 21 december). Cees Nooteboom. 'Alla fine solo la poesia può salvare l'Europa'. *La Repubblica*.
- Bassnett, S. (2017). Translators in search of originals. In C. Alvstad, A. K. Greenall, H. Jansen & K. Taivalkoski-Shilov (Red.), *Textual and Contextual Voices of Translation* (pp. 119-129). John Benjamins.
- Beller, M. (2007a). Perception, image, imagology. In M. Beller & J. Leerssen (Red.), *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: A Critical Survey* (pp. 3-16). Rodopi.
- Beller, M. (2007b). Stereotype. In M. Beller & J. Leerssen (Red.), *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: A Critical Survey* (pp. 429-433). Rodopi.
- Beller, M. & Leerssen, J. (Red.). (2007). *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: A Critical Survey*. Rodopi.
- Bentivoglio, L. (2014, 4 november). Nooteboom poeta zen. *La Repubblica*.
- Bertinetti, R. (2015, 10 december). L'ultima parola di pietra. *Il Messaggero*.
- Bossi Fedrigotti, I. (2016, 12 januari). La 'Spoon River' di Nooteboom. Novanta poeti, quasi una famiglia. *Corriere della Sera*.
- Cellotto, A. (2015). Il nuovo abito di Iperborea. Alcune domande a Pietro Biancardi. 11/2/2015. <https://librobreve.blogspot.com/2015/02/il-nuovo-abito-di-iperborea-alcune.html>
- Brems, E. (2016). Reception and translation. In Y. Gambier & L. van Doorslaer (Red.), *Handbook of Translation Studies*. (Vol. 4, pp. 142-147). John Benjamins.
- Brink, H.M. van den (1992, 3 juli). Ik heb een vernietigend geheugen; Cees Nooteboom over Nederland en Spanje. *nrc.nl*. <https://www.nrc.nl/nieuws/1992/07/03/ik-heb-een-vernietigend-geheugen-cees-nooteboom-over-7148654-a783594>
- Broomans, P. (2006). Martha Muuses en de drie M's. Over de studie naar cultuurbemiddeling. In P. Broomans, S. Linn, M. Vogel, S. van Voorst & A. Bay (Red.), *Object: Nederlandse literatuur in het buitenland. Methode: onbekend* (pp. 57-70). Barkhuis.
- Camps, H. (2013, 1 augustus). Cees Nooteboom is de chroniqueur van het verdwenene. *De Morgen*. <https://www.demorgen.be/nieuws/cees-nooteboom-is-de-chroniqueur-van-het-verdwenene-b2352885/?referer=https://www.google.it/>
- Delabastita, D. (2017). Literary research. In C. Alvstad, A. K. Greenall, H. Jansen & K. Taivalkoski-Shilov (Red.), *Textual and Contextual Voices of Translation* (pp. 367-376). John Benjamins.
- De Vries, M. (2006). Te Nederlands? Over non-vertalingen, beeldvorming en nationale identiteit, In P. Broomans, S. Linn, M. Vogel, S. van Voorst & A. Bay (Red.), *Object: Nederlandse literatuur in het buitenland. Methode: onbekend* (pp. 147-164). Barkhuis.
- Di Giovanni, E. & Gambier, Y. (2018). Introduction. In E. di Giovanni & Y. Gambier (Red.), *Reception Studies and Audiovisual Translation* (pp. vii-xii). John Benjamins.
- Eickmans, H. (2018). Andere Länder, andere Titel. Buchtitel und Buchumschläge im Niederländisch-Deutschen Literaturtransfer. In J. Grave & L. Missinne (Red.), *Tussen twee stoelen, tussen twee vuren. Lage Landen Studies 10* (pp. 33-55). Academia Press.
- Elzeviro (2017, 27 december). Sol Levante, il viaggio di Nooteboom.

DOLORES ROSS

- Fenoulhet, J. (2010). Nomadic literature. The novels of Cees Nooteboom. Inaugural lecture at UCL. https://www.ucl.ac.uk/dutch/about_us/staff/Nomadic_Literature.finalversion_2.pdf
- Fenoulhet, J. 2013. *Nomadic Literature*. Peter Lang.
- Fenoulhet, J. (2018). Literair succes zichtbaar maken. Een kleine publicatiegeschiedenis van het Engelstalige romanoeuvre van Cees Nooteboom. In J. Grave & L. Missinne (Red.), *Tussen twee stoelen, tussen twee vuren. Lage Landen Studies 10* (pp. 99-107). Academia Press.
- Ferrari, F. (2006). *Perduto il paradiso* (Postfazione). Iperborea, 159-163.
- Ferrari, F. (2011a) Tradurre Cees Nooteboom: un'esperienza intellettuale. In C. Cattaruzza (Red.), *Dedica a Cees Nooteboom* (pp. 109-112). Thesis.
- Ferrari, F. (2011b), Cees Nooteboom, *Poesia*, 258. 5.
- Flynn, P. (2013). How Eurocentric is Europe? In L. van Doorslaer & P. Flynn (Red.), *Eurocentrism in Translation Studies* (pp. 43-59). John Benjamins.
- Freschi, V. (2012). Visuele vertaling. Grunbergs omslagen rond de wereld. In D. Ross, A. Pos & M. Mertens (Red.), *Ieder zijn eigen Arnon Grunberg. Vertaling, promotie en receptie in Italië, Spanje, Catalonië, Portugal en Roemenië. Lage Landen Studies 3* (pp. 111-130). Academia Press.
- Fofi, G. (2010a, 17 april). Nooteboom, dialogo con la morte. *Avvenire*.
- Fofi, G. (2010b). Le volpi di Cees Nooteboom, *Lo Straniero*, 6.
- Gambier, Y. (2018). Translation studies, audiovisual translation and reception. In E. di Giovanni & Y. Gambier (Red.), *Reception studies and Audiovisual Translation* (pp. 41-66). John Benjamins.
- Gambier, Y. & van Doorslaer, L. (Red.). (2016). *Border Crossings. Translation Studies and Other Disciplines* (pp. 245-262). John Benjamins.
- Grave, J. (2001), *Zulk vertalen is een werk van liefde*. Vantilt.
- Grave, J. (2017). Beschrijven, maar niet zien: Nederlandse kunst in het buitenland. *Internationale Neerlandistiek*, 55(1), 59-66.
- Greiner, U. (2012, 9 augustus). Cees Nooteboom: Schimpfen gehört dazu. *Zeit online*. <https://www.zeit.de/2012/33/Literaturkanon-Interview-Ces-Nooteboom>
- Guidi, S. (2010, 14 juli). Tutti i mondi dell'olandese viaggiante. A colloquio con Cees Nooteboom. *L'Osservatore Romano*, 1-5.
- Heilbron, J. (2008). Responding to globalization. In A. Pym, M. Shlesinger & D. Simeoni (Red.), *Beyond Descriptive Translation Studies* (pp. 187-197). John Benjamins.
- Helgesson, S. & Vermeulen, P. (2016). Introduction: World literature in the making. In S. Helgesson & P. Vermeulen (Red.), *Institutions of World Literature: Writing, Translation, Markets* (pp. 1-21). Routledge.
- Hřebíčková, M. & Graf, S. (2018). National stereotypes in Central Europe. In D. Ingenhoff, C. White, A. Buhmann & S. Kiousis (Red.), *Bridging Disciplinary Perspectives of Country Image, Reputation, Brand, and Identity* (pp. 125-149). Routledge.
- Iadicicco, A. (2015, 15 november). Pellegrinaggio tra gli amici di una vita. *La lettura/Corriere della sera*.
- Il Centro (2016, 4 januari). Nooteboom alla ricerca delle tombe dei grandi poeti.

 HET CULTURELE NETWERK VAN CEES NOOTEBOOM IN ITALIË

- Jansen, H. (2013). The author strikes back. In C. Way, S. Vandepitte, R. Meylaerts & M. Bartłomiejczyk (Red.), *Tracks and Treks in Translation Studies* (pp. 247-266). John Benjamins.
- Jiménez-Crespo, M. A. & Singh, N. (2016). International business, marketing and translation studies: Impacting research into web localization. In Y. Gambier & L. van Doorslaer (Red.), *Border Crossings. Translation Studies and other disciplines* (pp. 245-262). John Benjamins.
- Jones, F. C. (2009). Embassy networks: Translating post-war Bosnian poetry into English. In J. Milton & P. Bandia (Red.), *Agents of Translation* (pp. 301-325). John Benjamins.
- Kuitert, L. (1997). Cees Nootboom en zijn hof van cassatie. In H. Bekkering, D. Cartens & A. Meinderts (Red.), *Ik had wel duizend levens en nam er maar één* (pp. 131-140). Atlas. https://www.dbnl.org/tekst/bekk004ikha01_01/bekk004ikha01_01_0013.php
- Kujamäki, P. & Footitt, H. (2016). Military history and translation studies. In Y. Gambier & L. van Doorslaer (Red.), *Border Crossings. Translation Studies and Other Disciplines* (pp. 49-72). John Benjamins.
- Linn, S. (2006). Meten is weten. Kanttekeningen bij de compilatie van een bibliografie als basis voor receptieonderzoek naar de Nederlandse literatuur in vertaling. In P. Broomans, S. Linn, M. Vogel, S. van Voorst & A. Bay (Red.), *Object: Nederlandse literatuur in het buitenland. Methode: onbekend* (pp. 37-55). Barkhuis.
- Maggio, L. (2014, 3 februari). Lettere a Poseidon di Cees Nootboom. Blog Arte Mosaico Ravenna. <https://lucamaggio.wordpress.com/2014/02/>
- Malmkjaer, K., Šerban, A. & Louwagie, F. (2018). Introduction. Key cultural texts in translation. In K. Malmkjaer, A. Šerban & F. Louwagie (Red.), *Key Cultural Texts in Translation* (pp. 1-6). John Benjamins.
- Manguel, A. (2011a, 6 maart). La realtà creata nelle pagine. *Il sole 24 Ore*.
- Manguel, A. (2011b). Presente alla creazione: la letteratura universale di Cees Nootboom. In C. Cattaruzza (Red.), *Dedica a Cees Nootboom* (pp. 97-105). Thesis.
- Manguel, A. (2013, 16 juli). Poseidone, ti scrivo firmato Nootboom. *La Repubblica*.
- Mannoni, F. (2011, 13 maart). Ho girato il mondo. I venti di libertà ora spirano in Africa. *Il Giornale di Brescia*.
- Merani, T. (2011). Nootboom Lexicon, *Vogue Italia*.
- Mezzasalma, C. (2018). Cees Nootboom protagonista di OVEN, Festival internazionale di poesia. <https://midnightmagazine.org/cees-nootboom-protagonista-di-oven-festival-internazionale-di-poesia/>
- Milton, J. & Bandia, P. (2009). Introduction. Agents of translation and translation studies. In J. Milton & P. Bandia (Red.), *Agents of Translation* (pp. 1-8). John Benjamins.
- Missinne, L. (2018). Van 1993 tot 2016. Nederlandstalige literatuur in Duitse vertaling tussen de twee Buchmessen. In J. Grave & L. Missinne (Red.), *Tussen twee stoelen, tussen twee vuren. Lage Landen Studies 10* (pp. 11-31). Academia Press.
- Munday, J. (2016/2001). *Introducing Translation Studies* (4th ed.). Routledge.
- Musolino, F. (2015, 29 december). Viaggio al termine dei sepolcri in verso. *Il Fatto Quotidiano*.
- Neefjes, A. (2003, 19 december). Cees is altijd weg. *NRC Handelsblad*.

DOLORES ROSS

- Noble, P. (2018). Hoe komt een Nederlandstalig boek bij Franstalige lezers terecht? Een verhaal uit de praktijk: de reeks 'Lettres néerlandaises' bij uitgeverij Actes Sud. In J. Grave & L. Missinne (Red.), *Tussen twee stoelen, tussen twee vuren. Lage Landen Studies 10* (pp. 157-173). Academia Press.
- Noiville, F. (2011, 3 maart). 'Tumbas. Tombes de poètes et de penseurs' et 'La nuit viennent les renards', de Cees Nooteboom: sous le signe des ombres. *Le Monde*.
https://www.lemonde.fr/livres/article/2011/03/03/tumbas-tombes-de-poetes-et-de-penseurs-et-la-nuit-viennent-les-renards-de-cees-nooteboom_1487583_3260.html
- Onofri, M. (2016, 29 januari). Nooteboom va pellegrino ai sepolcri dei 'grandi'. *Avvenire*.
- Palaposki, O. (2009). Limits of freedom: Agency, choice and constraints in the work of the translator. In J. Milton & P. Bandia (Red.), *Agents of Translation* (pp. 189-208). John Benjamins.
- Panzeri, F. (2011, 12 maart). Nooteboom, l'olandese spaesato nella realtà. *Avvenire*.
- Petroni, P. (2018). Riflessioni sul lungo viaggio di Cees Nooteboom alle tombe di poeti e pensatori. *La provincia di Cremona*.
- Prandoni, M. (2018). De glans van Vondels Lucifer en het cultureel geheugen van de mijnen. *TNL Tijdschrift voor Nederlandse taal en letterkunde*, 134(2), 112-122.
- Premio Mondello (1917). Il Premio letterario internazionale Mondello. Premio autore straniero – Cees Nooteboom. <https://premiomondello.it/it/xliii-edizione/premio-autore-straniero-cees-nooteboom-1945>
- Prunč, E. (2007). Priests, princes and pariahs. In M. Wolf & A. Fukari (Red.), *Constructing a Sociology of Translation* (pp. 39-55). John Benjamins.
- Romano, M. (2010, 23 mei). Memoria anima della civiltà. *Il nostro tempo*.
- Ross, D. (2012). Grunberg over de grens. Functies en vertaling van prozaititels. In D. Ross, A. Pos & M. Mertens (Red.), *Ieder zijn eigen Arnon Grunberg. Vertaling, promotie en receptie in Italië, Spanje, Catalonië, Portugal en Roemenië. Lage Landen Studies 3* (pp. 145-166). Academia Press.
- Rutten, G. & van Kalmthout, T. (2018). Introduction. In R. Honings, G. Rutten & T. van Kalmthout (Red.), *Language, Literature and the Construction of a Dutch National Identity (1780-1830)* (pp. 9-24). Amsterdam University Press.
- Safranski, R. (2005). *Philip e gli altri* (Postfazione). Iperborea, 157-168.
- Salone del Libro (2017, 18 april) A Cees Nooteboom Il mondello internazionale 2017. <http://www.salonelibro.it/it/news/16698-a-cees-nooteboom-il-mondello-internazionale-2017-sara-al-salone-con-ernesto-ferrero.html>.
- Sapiro, G. (2012). Editorial policy and translation. In Y. Gambier & L. van Doorslaer (Red.), *Handbook of Translation Studies*. (vol. 3, pp. 32-38). John Benjamins.
- Sapiro, G. (2016). Strategies of importation of foreign literature in France in the twentieth century. In S. Helgesson & P. Vermeulen (Red.), *Institutions of World Literature: Writing, Translation, Markets* (pp. 143-159). Routledge.
- Schyns, D. & Noble, P. (2018). Inleiding. Denken over poëzie en vertalen. De dichter Cees Nooteboom in vertaling. In D. Schyns & P. Noble (Red.), *Denken over poëzie en vertalen. De dichter Cees Nooteboom in vertaling. Lage Landen Studies 9* (pp. 3-21). Academia Press.
- Siciliano, E. (1996). *Le montagne dei Paesi Bassi. Introduzione*. Iperborea.

 HET CULTURELE NETWERK VAN CEES NOOTEBOOM IN ITALIË

- Snell-Hornby, M. (2010). The turns of translation studies. In Y. Gambier & L. van Doorslaer (Red.), *Handbook of Translation Studies*. (vol. 1, pp. 366-370). Routledge.
- Tirade, (2009). Stemmen en stijlen. *Tirade* 53 (76-81). https://www.dbnl.org/tekst/_tir001200901_01/_tir001200901_01_0028.php
- Triulzi, S. (2013, 9 augustus). Gli 80 anni dell'olandese errante. *Il Venerdì*.
- Truijens, A. (2006, 8 september). Het Nootebomiaanse van Nootboom, *de Volkskrant*. <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/het-nootebomiaanse-van-nootboom~bc0d4c21/>
- Turi, G. (2015, 26 november). Intervista a Pietro Biancardi, editore Iperborea. <https://giovannituri.wordpress.com/2015/11/26/intervista-a-pietro-biancardi-editore-iperborea/>
- Van Doorslaer, L., Flynn, P. & Leerssen, J. (Red.). (2016). *Interconnecting Translation Studies and Imagology*. John Benjamins.
- Van Uffelen, H. (1993). Cees Nootboom en het succes van de Nederlandse literatuur in het Duitse taalgebied. Het 'Nootboom-effect'. *Literatuur*, 10, 252-256.
- Van Voorst, S. (2006). Over de drempel. Nederlandse literatuur in Duitse vertaling. 1990-1997. In P. Broomans, S. Linn, M. Vogel, S. van Voorst & A. Bay (Red.), *Object: Nederlandse literatuur in het buitenland. Methode: onbekend* (pp. 111-122). Barkhuis.
- Vanderauwera, R. (1990). Amerika. De stand van zaken in de jaren tachtig. *De Gids* 153/6, 476-480.
- Vullings, J. (2008, 6 december). Als God in Duitsland, *Vrij Nederland*. <https://www.vn.nl/als-god-in-duitsland/>
- Watty C. (2013, 31 juli). Einzigartiger Humor, unverwechselbare Sprache. Die Übersetzerin Helga van Beuningen über den Schriftsteller Cees Nootboom. *Deutschlandfunk Kultur*. https://www.deutschlandfunkkultur.de/einzigartiger-humor-unverwechselbare-sprache.954.de.html?dram:article_id=256072
- Zaccuri, A. (2016, 9 september). Nootboom, la parola e lo sguardo. *Avvenire.it*. <https://www.avvenire.it/agora/pagine/nootboom-1>
- Zajas, P. (2018). Mutmaßungen über die Rolle des Lektors. Über Cees Nootbooms Eintritt in den Suhrkamp Verlag. In J. Grave & L. Missinne (Red.), *Tussen twee stoelen, tussen twee vuren. Lage Landen Studies 10* (pp. 75-96). Academia Press.